

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6547

902.6

7-13

by M. L. P. ...
1910

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԱՔԵԱՆ

պ
9026 ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԻԻ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ

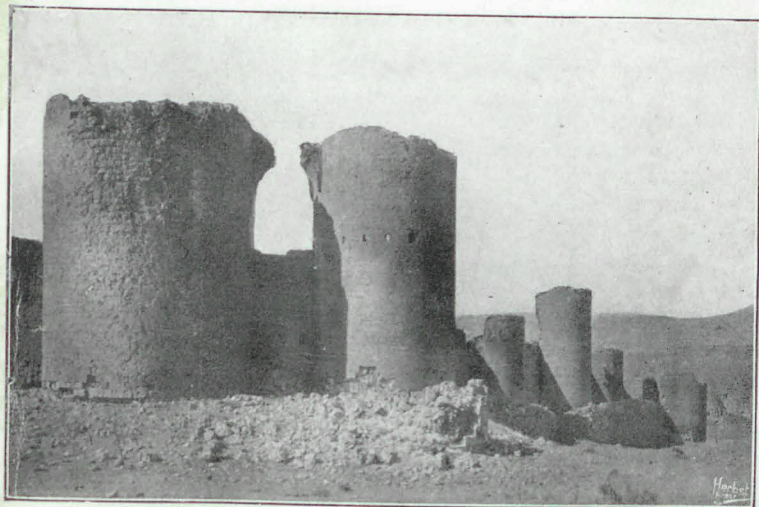
Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Բ. ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Գ. ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

Դ. ԳԻՏԱԿԱՆ

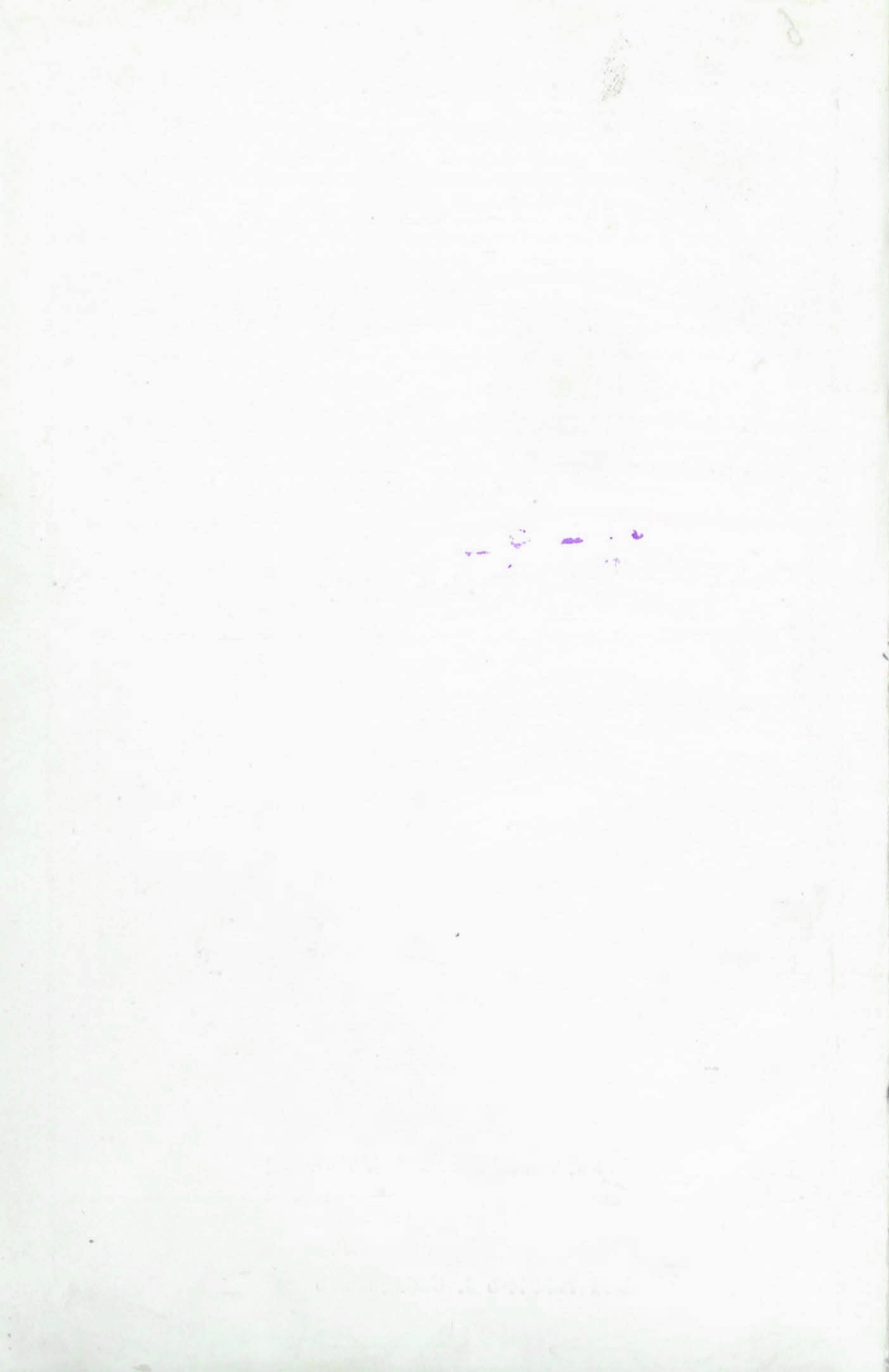
34 ՊԱՏԿԵՐՈՎ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՐԻՍՊԵՆԵՐՆ ԵՒ ԲՈՒՐԳԵՐԸ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏՔԷՈՍԵԱՆ

1910

6 հուլիս 911

Դրամատիկ

ԳՐԻԳՈՐ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԱՔԵԱՆ

Դրամատիկ

902.6

Պ-13

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԻՒ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Բ. ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Գ. ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

Դ. ԳԻՏԱԿԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1910

6686

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅ

Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Թիւ 27, Ֆիննաներլար Եօգուհու, Կ. Պոլիս

ՀՀ 49-57 զ

2004

Տ. Տ. ՄԱՏԹԻՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

ՎԵՂ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԶՕՆ

Ա.Ռ. ՎԵՀ. Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ

Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ.

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Անին որքան սիրելի և մօտ է զգայուն ամէն Հայու սրտին , նոյնքան և անծանօթ մնացած է Հայ ժողովրդեան : Հայ ժողովուրդը շատ քիչ բան գիտէ իր Ազգային հնութեան այս ճոխ թանգարանին մասին , որ միանգամայն կենդանի և անհերքելի վկան է Հայուն դարաւոր և փառաւոր անցեալ քաղաքական անցքերուն :

Հայ , մանաւանդ Եւրոպացի պատմաբան քննադատներ թէև յաճախ կ'աշխատին հերքել հին դարերու Հայ պատմագիրներու գրուածքներն և իյրենացիի՝ Հայոց ծագման պատմութեան մասին գրուածներն ևս կը համարեն առատակներ , սակայն ո՛չ ոք պիտի կրնայ ժխտել կամ հերքել Բագրատունեաց Շրջանի գրեթէ հինգ դարու պատմութիւնը , ոչ թէ անոր համար միայն որ աւելի վերջին դարերու պատմութեան ըլլալով՝ անժխտելի իրականութեան պատմական գրոշմը կը կրէ , այլ որովհետև Բագրատունեաց թագաւորական շրջանն իրեն յաւերժական փառաց կոթող ունի իր հռչակաւոր մայրաքաղաքն Անին : Ասոր աւերակներուն և փլատակներուն մէջ հնագէտ խուզարկու գիտնականն ուսումնասիրութեան առատ նիւթ կը գտնէ Թ—ԺԳ դարերու Հայոց քաղաքակրթութեան պատմական վիճակի մասին : Մինչ այս նկատմամբ նոյն դարերուն Հայ պատմիչներ անքան հարեւանցի անցած են որ առաւելապէս զբաղած են մանրամասնօրէն նկարագրելու Հայրենեաց արտաքին և ներքին քաղաքական պատերազմները զիւցազներգական երանգով մը , որով ստուգիւ այնքան հարուստ եղած է Հայ պատմութիւնը :

Ապաքէն ո՛վ որ Հայը ճանչնալ կ'ուզէ , պէտք է Անի երթայ : Հո՛ն շատ բան կրնայ սորվիլ և ուսումնասիրել Հայ կեանքի անցեալ փուլերը : Դիտելու և դատելու իրապէս կարող հախոյզ գիտնականին համար առատ նիւթ կայ Անիի մէջ , որ անշուք իր այս տխուր վիճակին մէջ իսկ՝ անխօս կերպով շատ բան կը պատմէ հետաքրքիր այցելուին : Թէպէտ ամէն այցելու-

ներու առաջին տպաւորութիւնը յուսախաբութիւն է, բայց երբ խուզարկու աչքով դիտուի և մանրադննդն քննութիւն մը կատարուի այս աւերակներուն մէջ, մասնագէտը զիւրաւ կրնայ հասկնալ Միջին դարու Հայոց քաղաքակրթութեան մէջ ունեցած զարգացման անհամեմատ բարձր աստիճանը՝ բաղդատմամբ զրացի ազգերուն :

Թէպէտ Անիի մասին մասնաւոր լուրջ ուսումնասիրութիւններ անցելոյն մէջ հրատարակուած են, որոնց մէջ պատկերազարդներ ալ չեն պակսեր, սակայն անոնք մեծ մասամբ Եւրոպացի ճամբորդներու կողմէ օտար լեզուով հրատարակուած բլաւով՝ Հայ ժողովրդեան մեծագոյն մասին համար անծանօթ մնացած են և միայն քիչեր առիթ ունեցած են հետաքրքրուելու և ձեռք ձգելու ատոնցմէ գոնէ գլխաւորները :

Այս կարգի Եւրոպական պատկերազարդ հրատարակութիւններէն կրնանք յիշել հետեւեալները . 1. Tournefort—Relation d'un Voyage du Levant 1717. 2. Boré Rugène—Aspect des Ruines d'Ani 1843. 3. Homilton—Researches in Asia Minor, Pontus, Armenia ect. 1842 London. 4. Texier Charles—Description de l'Armenie la Perse et la Mésopotamie 1843 Paris — 5. Les Ruines d'Ani, par M. Brosset 1860 St. Pétersbourg : Ատոնցմէ զատ ուրիշ Գերման և Ռուս գիտնական ճանապարհորդներ ևս Անիի մասին ունին զանազան հրատարակութիւններ որ սակայն Բրոֆ. Մառի նոր պեղումներուն պատճառով իրենց այժմէութիւնը կորսնցուցած են :

Իսկ Հայոց մէջ մեզի ծանօթ է Վենետիկի բազմաբեղուն միաբաններէն Հ. Դեւոնդ Ալիշանի Շիրակը 1881ին որ բաւական խնամեալ գործ մըն է, սակայն այս ևս իր այժմէութիւնը կորսնցուցած է նոր պեղումներուն պատճառով : Ասկէ զատ իր նկարները Պրոսէի պատկերներն են. ամենքն ալ ձեռքով դժուած՝ ինչ որ լուսանկարներու յատուկ կենդանութիւնը չունի : Հ. Ալիշան ևս անձնապէս Անի այցելած չբլաւով՝ աւելի Եւրոպացի հեղինակներէ (Պրոսէ և այլն) օգտուած է : Անիի մասին հրատարակուած են նաև Շահխաթունեանի և Ճաշալեանց Արքեպիսկոպոսի երկատիրութիւնները գրիթէ կէս դար առաջ, որոնք նորու-

Թեևնէ աւելի հնութիւն մըն են , թէպէտև արձանագրութեանց մասին իբր աւելի հնագոյն երկասիրութիւնք կրնան օգտակար ըլլալ , քանի որ հետզհետէ նոր փութումներու պատճառով արձանագրութիւնք կորստեան մատնուելու վիճակին մէջ են : Հրապարակի վրայ կը գտնուի Կ . Պասմաճեանի և Արշակ Ֆէթվաճեանի Անիի Աւերակներու արպումները :

Նկատելով որ Բրոֆ . Մառի վերջին պեղումներէն ետք դեռ նոր գործ մը երեւան եկած չէ , որով Հայ ժողովուրդը կարող ըլլար ծանօթանալ Անիի արդի իսկական վիճակին , հարկ դատեցինք մերովսանն այդ ստիպողական պահանջը դո՛ւսցնել : Իմ նպատակս է Ա . Ուղեցոյց մը տալ Անի այցելողներու ձեռքը և Բ . Անի այցելելու բախտը չունեցողներուն դայն ծանօթացնել , որչափ կարելի է : Ասով կ'ուզեմ Հայ ժողովրդին մէջ հետաքրքրութիւն և փափաք արթնցնել Անին այցելելու և կենդանի աչքով տեսնելու Հայոց Արհեստի ու Արուեստի հնութեան այս մեծ թանգարանը :

Որպէսզի երկասիրութիւնս ժողովրդին զիրամատչելի ըլլայ , նիւթս յստակ և մեկին կերպով լուսաբանելու համար բաժնեցի չորս մասնաւոր գլուխներու :

Ա . Անիի Պասնակաւք . այս գլխուն մէջ յիշած եմ Բաղրատունեաց չրջանի պատմական այն բոլոր գլխաւոր իրադարձութիւններն որ սերտ առնչութիւն ունին Անիի հիմնադրութեան , բարգաւաճման և կործանման օրերու հետ : Այս մասին գլխաւորաբար օգտուած եմ բազմահատոր Չամչեան Պատմութեան :

Բ . Անիի Տեղագրական . այս գլխուն մէջ ձշտած ենք Անիի զիրքը , մօտակայ գլխաւոր քաղաքներէ ունեցած հեռաւորութիւնը , Անիի տարածութեան մեծութիւնը մեզի հաշուով : Այս ծանօթութիւններն որպէսզի աւելի տպաւորիչ ըլլան , կցած եմ նաև Անիի յատակագիծը՝ Լինչի պատրաստածէն օգտուելով : Այս գլուխը պատրաստած ենք իբր ականատես մեր կատարած հետազոտութեամբ և Լինչի թուերը նկատի ունենալով :

Գ . Անիի Նկարագրական . հոս մանրամասնօրէն մի առ մի նկարագրած եմ Անիի բոլոր աւերակներն իրենց արձանագրութիւններով , զորս քաղած ենք գլխաւորաբար Ճալալեանց Արքե-

պիակոպոսի «Ճանապարհորդութիւն ի Հայ» գործէն: Նկարագրական մասն ամբողջապէս մենք գրած ենք իբր ականատես վկայ, երբ Առեւնայն Հայոց Ս. Հայրապետին հետ իբր ուղեկից մինչև Բեդերասպուրկ և Կովկաս ուղեւորելու առթիւ՝ բախտ ունեցայ այցելելու Անին ալ՝ յագուրդ տալով մանկութենէս ի վեր ունեցած բուռն հետաքրքրութեան տենչանքիս, որ այլևս տանջանքի փոխուած էր: Այս Նկարագրական մասը համառօտ կերպով հրատարակութեան տուած եմ «Հիւսիսային ուղեւոր և Հրայր» ծածկանուամբ անցեալ տարի Բիւզանդիոն Հայաթերթի մէջ:

Դ. Անիի Գիտականը. այս գլխուն մէջ առանձին բաժանումով խօսած ենք Հայ Ճարտարապետութեան վրայ, մէջ բերելով Եւրոպացի նշանաւոր մասնագէտ գիտուններու կարծիքները Հայ արուեստի և արհեստի մասին, իրենց անուաններով. ասկէ զիւրաւ կարելի է հասկնալ թէ այս գլուխը պատրաստելու համար մասնաւորաբար որոնցմէ օգտուած ենք: Իսկ այս գլխուն Բ. բաժանման մէջ խօսած ենք Բրօֆ. Մառի պեղումներուն վրայ, որ գրքիս այժմէութիւն ունեցող մասը կրնայ համարուիլ: Այս մասն ալ պատրաստելու համար գլխաւորաբար օգտուած ենք մեր հազարաւոր մզոն կատարած պատմական ուղեւորութեան յատուկ նոթատետրէս:

Որպէս զի մեր այս երկասիրութիւնն աւելի ժողովրդական ընծայենք և կենդանի ըլլայ տպաւորութիւնը, զարգարեցինք անցեալ տարի նկարուած 33 յաջող լուսանկարներով զօրոնք Եւրոպա պատրաստել տուինք մեծ խնամով՝ գերազանցելու համար ցարդ հրապարակ եղած Անիի պատկերները, թէ՛ բաց-նամակ, ըլլան թէ ալպոմ:

Այսպէս անգրանիկ երկասիրութիւնս իր յաջող բազմաթիւ նկարներով կը կարծենք թէ եղած պահանջն առ այժմ՝ կրնայ գոհացնել ու գանուիլ ամէն Հայու տան մէջ:

Անիի և Հայոցս արդի վիճակն ինձի յիշել կուտայ Տանդէի ս'ա խօսքը. «Աւելի ինչ կայ մորմոխից եւ արժի ցաւ առքող, քան դժբախտ օրերու մեջ վերյիշել փառքի եւ յաջողութեան անցեալ օրերը:» Եթէ ձախորդ և սառնապանքի օրերու մէջ

մորմոքիչ է յիշել փառքի հին օրերը, կ'ըսենք թէ միայն մորմոքիչ չէ, այլ ընդհակառակը՝ մխիթարիչ: Արդարեւ յոյժ մխիթարական է վերլիշել Հայուն փառքի և մեծութեան հին օրերը, որոնց կենդանի և յաւերժական կոթողներէն մէկն է Անին, որով իրաւամբ կրնան պանծալ Հայ Աշխարհն և Հայ հանճարը:

Պատմական իրողութիւն մըն է թէ Հայն անհատաբար որքան հանճարեղ, հնարամիտ և ձեռներէց, հաւաքաբար նոյնքան անարժէք է. ասոր մէջ պէտք է փնտռել մեր ազգային ճակատագրական դժբախտութիւնները...: Զի անհատական այնքան բարձր ձիրքերով օժտուած Հայն երբ իրարու քով կուգայ, իրար կը չեղոքացնէ, որով արդիւնքը ժխտական կ'ըլլայ...:

Եթէ փոքր ակնարկ մը գոնէ ձգենք վերջին դարու Հայ պատմութեան վրայ, դիւրաւ համոզում կը գոյացնենք այս մասին:

Արդեօք մեծահոգակ Հայ մը չէ՞ր որ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ Ռուսիոյ մեծագոր Կայսրութիւնը փրկեց անհախնձօրէն անխիստութենէ մը Ազնւոսանդր Բ. ի վերջին օրերուն:

Արդեօք հոչակաւոր Հայ զօրապետներ չէ՞ին որ զբաւեցին Կովկասեան անառիկ սարերն և սանձեցին անզուսպ ցեղերը՝ զոհար երկիր մը աւելցնելով Ռուսիոյ մեծագոր Կայսրութեան վրայ:

Արդեօք Հայ մեծահարուստ վաճառականներ չէ՞ին որ ռահ-վիրան եղան Անգլիացոց Հնդկաստանի տիրապետութեան, որ մեծագոյն զոհարն է Անգլիական թագին:

Արդեօք Եւրոպական պետութեանց մէջ Հայեր չկա՞ն որ այժմ իսկ իրր նախարար, ծերակուտական և բարձր պաշտօնատարներ գործօն կեանք մը ունին Ռուսիոյ, Աւստրիոյ-Հունգարիոյ, Ռումանիոյ, Պարսկաստանի և մանաւանդ Թուրքիոյ մէջ, ուր վերջին դարու մէջ այնքան համբաւաւոր Ամիրաներ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են Օսմանեան Պետութեան նեղ և անտեսապէս քայքայուած օրերուն:

Արդեօք չենք յիշեր թէ հին դարերու մէջ ևս Բիւզանդական դահուն վրայ տասնէ աւելի Հայ Արշակունի կայսրեր բազմած են և Հայ պատերազմատենչ 2 թագաւորներ ևս՝ Պուլ-կարիոյ դահուն վրայ:

Վերջապէս Հայն ուր որ եղած է, արդեօ՞ք առաջնակարգ գիրք գրաւած չէ իրր կարող պաշտօնատար, քաջամարտիկ և յանգուզն զօրավար, իրր նրբամիտ գիւտնապէտ և դեսպան, իրր հնարամիտ վաճառական, իրր ճարտար արհեստագէտ և արուեստագէտ, գիտական բոլոր ճիւղերու մէջ և վերջապէս իրր ազատութեան ռահմիրայ արեւելքի, ի վրն ամէն զոհողութեան: Զոհողութիւններ՝ որ Հայը բերին, հասուցին մահուան դուռ...:

Եթէ Հայն այսքան մեծահանճար զաւակներ ունի, ուրեմն ինչո՞ւ դժբախտ է Հայը...:

Ըստ մեզ Հայուն այժմու դժբախտութեան երկու գլխաւոր պատճառ կայ: Նախ շատ ցրուած է Հայոքիւնը, հազիւ $3\frac{1}{2}$ միլիոն ժողովուրդ մը՝ որ ախուռած է Թուրքիոյ, Ռուսիոյ, Պարսկաստանի, Եւրոպայի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի և այլ տեղեր, այսինքն՝ Երկրագնդի բոլոր ցամաքամասերուն մէջ, այնպէս որ բաց ի Արարատեան (Երեւանի) նահանգէն, ուր Հայերը մեծամասնութիւն են և աւելի քան 650,000 կը հաշուին, ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն կը կազմէ՝ անօրինակ կերպով ցրուած ըլլալուն: Երկրորդ պատճառն այն է որ Ազգային որոշ փառախախտութիւն չունին:

Ամէն Հայ իրեն համար յատուկ քաղաքականութիւն մը ունի ըստ իր մտածելակերպին: Ուղղութիւնը կը փոխուի, երբ Կաթողիկոս մը, Պատրիարք մը, կամ ազգային պաշտօնական մարմին մը կը փոխուի, ազգային ապագային համար ամէն Հայ տարբեր մեկնակէտ ունի և տարբեր ճամբաներու կը հետեւի:

Նոյն տարբեր և երբեմն հակառակ ուղղութեան կը հետեւին նաև մեր քաղաքական կուսակցութիւններն ալ:

Այս պատճառով է որ հազիւ ազատած Հայաջինջ բռնակալութեան մը սարքած արտաքին հալածանքներէն, այժմ ներքին աղետաբեր երկպառակութեամբ իրար կը հալածենք և արդէն սպառած ուժերն ալ կը ցրուենք և նոր վէրքեր բանալով՝ Ազգային անձնասպանութեան և Ազգային կազմալուծութեան ճակատին կը մտնենք, մինչ երկար սպասումներէ ետք Սահմանադրական վերանորոգիչ ժամանակն եկած հասած է հին վէրքերը դարմանելու:

Մալթիներ որ Օսմ. Սահմանադրութեան այս երկու վերջին

տարիներուն մէջ մեր ունեցած ազգային ներքին ծխրից պառակտումները փոխանցման շրջանի մը վերագրելով՝ շուտով մտնենք կազդուրիչ նոր շրջան մը, Հայութեան ապագան փնտռելով միայն Կրթական եւ Տնտեսական խաղաղ զարգացման եւ անժխոր ու անշփոք յառաջդիմութեան մեջ: Աս է մեր փրկութեան միակ ճամբան:

Անդրանիկ երկամիլիոնութիւնս ինձի առիթ մը կ'ընծայէ անգամ մըն ալ որդիական խորին երախտագիտութիւն յայտնել առ սիրեցեալ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Վեհ. Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսն, որ յանուն Թուրքիոյ եկեղեցականութեան՝ զիս ընտրելով իբր ուղեկից Իր Պատմական փառաւոր ուղեւորութեան, բարեբախտութիւն ունեցայ ի մէջ այլոց կենդանի աչքով տեսնելու Հայկական հնութեան փառաց տաճարը՝ Անին եւ յազուրտ տալու ի տղայ տիկոյ ունեցած հետաքրքրութեան անզուսպ փափաքիս եւ պապակիս: Իբր որդիական դուզնաքեայ փոխարինութիւն Իր ժողովրդական մեծ Անուն կը ձօնեմ՝ սոյն այս համեստ երկամիլիոնութիւնս որդիական յաւերժական երախտագիտութեամբ:

Կ. Պոլիս, 2 Ապրիլ 1910

Գ. Ծ. ՎԱՐԴ. ՊԱԼԱՔԵԱՆ

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՅ

Յառաջաբան	Էջ Է
Յանկ Նիւթոց	ԺԴ

Ա. Գ Լ ՈՒԽ

ԱՆԻԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ. — Անիի Հիմնարկութիւնն ու Բարգաւանումը	1
Բ. ՄԱՍ. — Անիի Վանառումը	4
Գ. ՄԱՍ. — Սելուկներու արշաւանքներն ու Անիի կործանումը	12

Բ. Գ Լ ՈՒԽ

ԱՆԻԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ

17

Գ. Գ Լ ՈՒԽ

ԱՆԻԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆԸ

Արսափն պարիսպները	21
Աւագ կամ Մայր Եկեղեցին	27
Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցին	34
Ա. Փրկիչ Եկեղեցին	38
Ա. Առաքելոց Եկեղեցին	41
Ապուղամբենց Ա. Գրիգոր Եկեղեցին	44
Գազկաշեն Ա. Գրիգոր Եկեղեցին	47
Վրաց Եկեղեցին	49
Բագրատունեաց Պալատը	50
Անիի Կաթողիկոսարանը	53
Գազիկ Ա.ի Արձանը	56

	Էջ
Անիի Միջնաբերդը	57
Աղջկայ Բերդը	59
Երկյարկանի Կամուրջը եւ Բեխենց Վանքը . . .	60
Արփայազուն Մանկանց Դամբարանը	61
Արփունական Բաղնիքի Փլասակները	62
Ախուրեան Գէտ Տանող Արփայական Ճանապարհը .	63
Անիի Մօտակայ Ղօշավանքը	64
Ղօշավանքի մէջ Արփունի Խորհրդարանի Կամարակապ եւ Սիւնազարդ Ներքին Մասը	68
Ս. Մինաս եւ Ս. Գեորգ Մատուռները Ղօշավանքի Զորին մէջ	69
Աշոտ Ողորմած Թագաւորի Դամբարանը	70

Դ. Գ Լ Ո Ի Խ

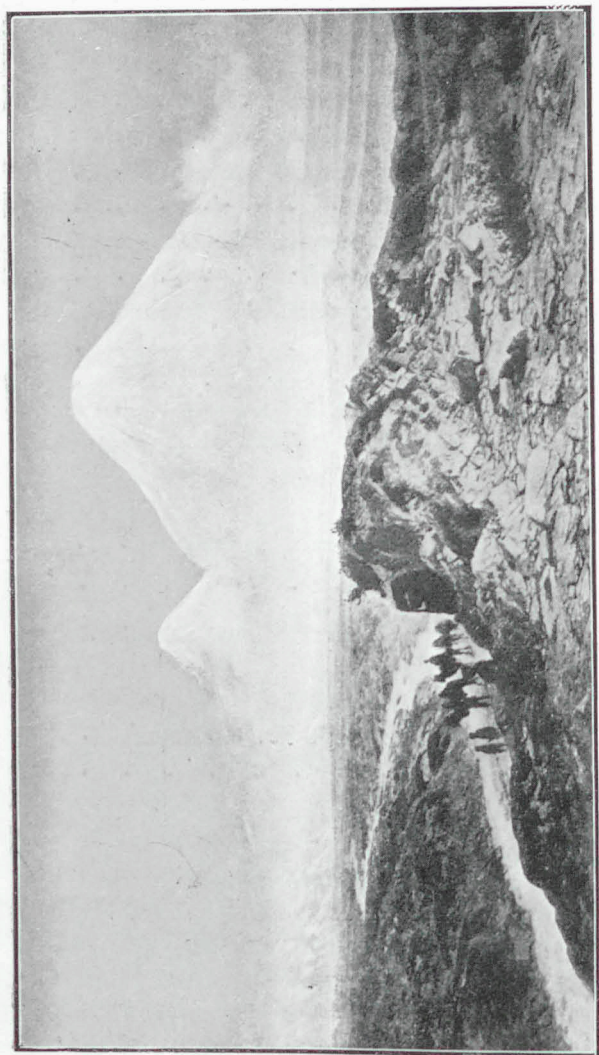
ԱՆԻԻ ԳԻՏԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ. — Հայկական Ճարտարապետական Ոնր . .	72
Անիի Յասակագիծը	72
Բ. ՄԱՍ. — Անիի Այժմու Պեղումները	81

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ուղեւորութիւն Դէպ ի Անի Վեհ. Ս. Հայրապետի . .	91
Անիի Ոսանաւորը	103

ՄԵԾ ԱՐԱՐԱՆՏ 5157 ՄԵԴԻ, ՓՈՔԻ ԱՐԱՐԱՆՏ 3914 ՄԵԴԻ
(ՄԱՍԻՍ)

Թեան հիմնադրի պապը՝ Աշոտ Մասկեր Շիրակայ անքան համբաւաւոր արգասաբերութենէն հրապուրուած՝ այս գաւառը կամաարականներէն գնելով՝ ընտանեօք բնակեցաւ Անի, որ այն ատեն դեռ փոքրիկ և աննշան աւան մ'էր:

Հետզհետէ Անի ընդարձակեցաւ և շէնցաւ, չրջակայ գաւառին բարեբերութեան և իր բնական գիրքին ամբողջեան ու անմերձելիութեան շնորհիւ, այնպէս որ Սմբատ Բ. ի և Գագիկ Ա. ի օրով հասաւ ամենամեծ համբաւի ու փառքի: Անին իր ամրաշէն պարիսպներով, հոյակերտ արքայական պալատներով և գեղեցկաշէն իշխանական ապարանքներով, նրբաքանդակ եկեղեցիներով և անմերձենալի բարձրակառոյց Միջնաբերդով հարեւան ազգերու նախանձն և ընչաքաղցութիւնը զրգուց մանաւանդ որ իբր հարուստ և վաճառաշահ մայրաքաղաք մեծ համբաւ ունէր:

Ազգային և օտար պատմիչներ մեծ գովեստով կը խօսին Անիի հարստութեան, արքայական և իշխանական պալատներու ճոխութեան, ինչպէս և մայրաքաղաքին բազմամարդութեան վրայ, այնպէս որ մինչև մէկ միլիոնի կը հասցնեն Անիի բնակչութեան թիւը, ինչ որ ըստ մեզ չափազանցութիւն է: Ասոր վրայ ընդարձակօրէն պիտի խօսուի արդէն՝ Անիի Տեղադրութեան մէջ:

Բագրատունի թագաւորութեան հիմնադիր Աւոս Ա., կըր Դուինի Յիսէ Սեւծուք ոստիկանի միջնորդութեամբ՝ Պաղտատի Ամիրայէն թագաւորական իշխանութիւն և զգեստներ ստացաւ, Անիի մէջ 885ին Հայ նախարարներու, իշխաններու և խուռն բազմութեան ներկայութեան քաղաւոր օծուեցաւ հանգիսաւոր կերպով Գէորգ Բ. Կաթողիկոսէն: Այսպէս Անի եղաւ Բագրատունի թագաւորներու մայրաքաղաք ըստ ազգային պատմիչներու: Նոյն տարին էր որ Յունաց Վատիկ Արշակունի կայսրն ևս արքայական թագ և մական զրկեց Աշոտ թագաւորի:

Բայց ոմանք կը կարծեն թէ Բագրատունեաց Աթա թագաւորի անդրանիկ որդին Աւոս Գ. Ողորմած (952—977) էր որ առաջին անգամ իր գահը հաստատեց Անի և իր օրով միայն Անի մայրաքաղաք դարձաւ Բագրատունի թագաւորներու: Այս-

սլէս գրեթէ դարու մը տարբերութիւն առաջ կուգայ ասկէ : Սակայն մենք կը կարծենք թէ անուններու չփոթութենէ առաջ եկած է այս տարբերութիւնը և Աշոտ Ա. է որ առաջին անգամ Անիի մէջ օծուեցաւ Գէորգ կաթողիկոսէն, որով կ'ենթադրենք թէ այն ատենէն մայրաքաղաք եղած ըլլայ Անին :

Ստոյգ է սակայն որ Աշոտ Գ. Ողորմածի երկարամեայ թագաւորութեան օրով Անին ամրացաւ և հարստացաւ : Սախա էր որ չինեց Անիի համբաւաւոր միջնաբերդն որ իր անմերձեանքի բնական և արհեստական դիրքին շնորհիւ՝ իրաւամբ անառիկ համարուած է իր ժամանակին մէջ :

Աշոտ Ողորմածի կ'ինը՝ Խոսրովանուշ թագուհին որ կառուցած է Հաղբասի և Սանահնի հոյակապ վանքերը՝ մասնաւորապէս իր յիշատակներն և շինութիւններն ունի Անիի մէջ :

Պատմութենէն պիտենք նաև որ Անիի նշանաւոր շինութիւններու ձեռնարկաւոր կառուցուած է Սմբատ Բ.ի թագաւորութեան օրով : Այս շինարար և մեծագործ Բագրատունի թագաւորն է որ կառուցած է Անիի հիւսիսային կողմի ամրակուռ պարիսպները, իրենց կիսաբոլոր և բարձրակառոյց աշտարակներով ու ամբարտակներով, զորոնք հազիւ ութը տարուան մէջ կրցաւ լրացնել : Սմբատ Բ. չինել տուաւ նոյնպէս նշանաւոր Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ՝ Անիի համբաւաւոր Մայր կամ Աւագ Եկեղեցին, որ իր ներքնապէս պարսպ կամարներով ու երկնաբերձ կաթողիկէով Անի այցելող Հայ և Եւրոպացի ճարտարապետներու և առհասարակ այցելուներու մասնաւոր հիացման առարկայ եղած է : Բայց Սմբատ թագաւորի վաղահաս մահուամբ՝ Անիի այս Մայր եկեղեցիին շինութիւնը լրացուց Գագիկ Ա.ի ամուսինը Կոստանիսի թագուհին, որու շինութեան յատուկ արձանագրութիւնը յիշուած է Մայր եկեղեցւոյ մեր նկարագրութեան ընթացքին մէջ :

Յայտնի է նաև Ազգային պատմութենէն թէ Աշոտ Գ. Ողորմած — Բագրատունի թագաւորներու շարքին մէջ իրաւամբ մեծ տեղ մը գրաւող այս առաքինի ու մեծագործ թագաւորը — Անիի մէջ մեծ հանդիսաւորութեամբ թագաւոր օծուած է Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորի և անոնց Յովհաննէս

Կաթողիկոսի ներկայութեան՝ Հայոց Անանիա Կաթողիկոսէն 961/ին :

Բաց ի աստի կը յիշուի նաև պատմութեան մէջ Գաղիկ Ա. թագաւորի օծումը Բագրատունեաց մայրաքաղաք Անիի մէջ :

Սմբատ Բ.ի եղբայր և յաջորդ Գաղիկ Ա. թագաւորի օրով Անին ա՛լ աւելի շէնցաւ, զօրացաւ և հարստացաւ, այն-պէս որ իբր վաճառաշահ և մեծափարթամ մայրաքաղաք դրացի ազգերու, մանա՛ւանդ Յոյներու նախանձը գրգռեց, որոնք սկզբնապատճառ եղան Անիի կործանման և անշքութեան :

Բ. Մ Ա Ս

ԱՆԻՒ ՎԱՃԱՌՈՒՄԸ

Գաղիկ Ա. թագաւորի անդրանիկ որդին՝ Յովհաննէս-Սմբատ 1020/ին յաջորդեց իր մեծանուն հօր : Սա անկարող թագաւոր մը ըլլալով՝ ոչ միայն չկրցաւ Անիի զօրացման և ճոխացման աւելի աշխատիլ, այլ իր թուլութեամբ և անհեռատեսութեամբ պատճառ եղաւ Անիի վաճառման և Յունաց կայսեր յանձման :

Այս ժամանակներուն էր որ Հայաստանի վրայ հետզհետէ քաղաքական սև և չարագուժ ամպեր կ'սկսէին կուտակուիլ, և Հայաստանի հեռաւոր սահմաններէն արշաւանքներու և հալածանքներու նորանոր բոթաբեր լուրեր կը հասնէին Անի : Այդ օրերուն էր որ Սելճուկները Տուղրիլ-պէկի առաջնորդութեամբ Տիգրիս գետէն անցան ու հասան Միջագետք՝ աւեր ու աւար տփռելով ամէն կողմ :

Սելճուկներու այս արխնարբու և խառնիճաղանձ բազմութիւնը մտաւ Հայաստան՝ հուրի ու սուրի մատնելով նախ Վասպուրականն ուր Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորն ի զուր կ'աշխատէր մարդկային այս աւերիչ հոսանքին առաջին առնել և իր երկիրը պաշտպանել իր Շապուհ զօրավարին ու Դաւիթ արքայորդուն միջոցաւ : Տուղրիլ-պէկ չարաչար խորտակելով Սենեքերիմ թագաւորի ընդդիմութիւնը՝ յաղթական արշաւեց Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի վրայ : Յովհաննէս-Սմբատ դէմ դրկեց իր բանակով Վասակ Պահլաւունի սպարապետը : Սակայն

ասիկա դաւաճանութեան մը զոհ երթալով՝ սպաննուեցաւ ու Հայերը պարտուեցան :

Սելճուկներու պետը Տուղրիկ իր առաջին արշաւանքէն յաղթական՝ դարձաւ Պարսկաստան, նուաճեց երկիրը, վերահանդէսեց Պարսից թագաւորութիւնը, և նոր ուժեր ժողուելով՝ պատրաստուեցաւ իր երկրորդ արշաւանքին :

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը սարսափած Սելճուկներէն՝ Յունաց Վասիլ Բ. կայսեր հետ բանակեցելով իր երկիրը Յունաց թողուց, և ինք Սերասիան ստացաւ բնակութեան համար 1021ին :

Այս թուականին էր որ Յունաց Վասիլ կայսրը Վրաց Գիորգի քաղաւորին ապստամբութիւնը զսկելու համար, մեծ բանակով արշաւեց Վրաց վրայ, նուաճեց զանոնք և սկսաւ մօտենալ Հայաստանի սահմաններուն 1023ին :

Հայոց թագաւորը՝ Յովհաննէս-Սմբատ որ գաղտնապէս օգնած էր Վրաց ապստամբ թագաւորին՝ զուրկ Հայ թագաւորներու բնածին քաջութենէն, վախնալով Յոյն կայսեր վրէժ-ինդրութենէն՝ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսն իբր հաշտարար միջնորդ զրկեց կայսեր, գրաւոր կերպով խոստանալով իր մահեկն վերջ քաղաւորութեան մայրաքաղաքը Անին Կայսեր տալ :

Բագրատունեաց համբաւաւոր և հարուստ մայրաքաղաքը վատարար վաճառող թագաւորին այս անակնկալ մեծ խոստումէն չափազանց զոհ և ուրախ՝ Յունաց Վասիլ Բ. կայսրը բանակն առնելով հեռացաւ Հայաստանի սահմաններէն ու դարձաւ իր երկիրը, սակայն և այնպէս Անիի սեւ բախտն ալ վճռուած էր :

Յունաց Վասիլ կայսրը շուտով մեռնելով՝ չկրցաւ իր փափաքին հասնիլ : Իր յաջորդը Կոստանդին կայսրն աւելի խզճամիտ թագաւոր՝ քան իր նախորդը, մահուան իր անկողնին մէջ (1029) կանչել տալով իր արքունիքին հետ յարաբերութիւն ունեցող Կիրակոս անուն անարժան քահանայ մը՝ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի ինքնագիր նամակը յանձնեց անոր ըսելով. «Տա՛ր տա՛ր այս նամակը քու քաղաւորիդ եւ ըսէ անոր քի ինչպէս ամեն մահկանացու, ես ալ Յաւիթեանականութեան սեմին վրայ կանգնած ըլլալով այժմ՝ չեմ ուզեր ուրիշին սեփականութիւնը

յալիւսակել. թող ես առնե իր թագաւորութիւնը եւ իր մայրա-
 քաղաքը այլ իր որդիներուն:»

Այս անիծեալ Կիրակոս քահանայն փոխանակ յոյն բարի
 կայսեր մահուան անկողնին մէջ յայտնած վերջին կամքը դործադ-
 րելու, և իր հայրենիքը ապագայ դժբախտութիւններէ փրկելու,
 պահեց իր մօտ Անիի յանձման արքայական նամակը և Կոս-
 տանդին կայսեր յաջորդ՝ Միքայէլ Ե. կայսեր վաճառեց սուղ
 գնով 1034ին: Ասով պատճառ եղաւ հոյակապ Անիի անկումն ու
 կործանումն:

Մեռաւ իր անձը և գերդաստանը փրկելու համար՝ իր թա-
 գաւորութիւնն և իր հարուստ մայրաքաղաքը՝ Անին Վասիլ Բ.
 կայսեր նուիրող սպիկար թագաւորը Յովհաննէս-Սմբատ (1040):
 Ասոր յաջորդեց իր Աշոտ եղբոր որդին Գագիկ Բ. որ եղաւ
 Բագրատունի թագաւորութեան վերջին գահակալը:

Գագիկ Բ. թագաւորը թէ՛ պէտ լաւ ձիրքերով օժտուած,
 բայց հազիւ 17 տարեկան անչափահաս պատանի մը և խնամա-
 կալի կարօտ՝ Հայաստան մատնուեցաւ անխիտանութեան: Հայ
 նախարարները սկսան իրարու դէմ թշնամանալ: Այս պառակ-
 տումներէն քաջաբերած՝ Յունաց Միքայէլ Ե. կայսրը դեռ-
 պահներ զրկեց Հայաստան՝ պահանջելով որ Անին իրեն յանձնուի
 ըստ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի խոստման: Թէպէտ Հայ
 նախարարներն և իշխանները միաբան մերժեցին կայսեր անիրաւ
 այս պահանջը, սակայն իրենց մէջ հետզհետէ ճարակ գտած երկ-
 պառակտութեան պատճառով չկրցան ընդդիմութիւնը շարունակել:

Դժբախտ զուգադիպութեամբ մը այդ միջոցներուն Անիի
 մէջ ևս երկու կուսակցութիւն ծագում առաւ Վես-Սարգիս
 Սիւնիի փառամոլութեամբ որ նենգութեամբ իբր խնամակալ
 իշխան Գագիկ Բ. անչափահաս թագաւորի՝ տէրութեան գանձերը
 և շատ քաղաքներ ու բերդեր ձեռք ձգած ու իր կուսակից զօրքե-
 րով զբաւած պահելով, կ'երազէր Հայաստանի թագը օր մը իր գլու-
 իը դնել, իսկ չյաջողելու պարագային յանձնել Անին Յունաց կայսեր:

Մինչ Վասակ Պահլավունիի եղբայրը Վանուաւ սպարապետ՝
 հաւատարիմ հայրենեաց թագին ու թագաւորին՝ կ'ուզէր ի գին
 ա'մէն զոհողութեան՝ պաշտպանել թագաւորութեան օրինաւոր

ժառանգորդին դատն ու իրաւունքը, և արգելք ըլլալ Վհատ-Սարգիսի փառաստենչ ձգտումներուն ու գաղտնի դաւադրող նպատակներուն:

Յունաց Միքայէլ կայսրն երբ տեսաւ թէ յօժարակամ չեն ուզեր Անին իրեն յանձնել, զայրացած՝ ուզեց զէնքի ուժով իր ապօրէն կամքը գործադրել: Այս նպատակով հետզհետէ երեք զօրաբանակ զրկեց Հայաստան: Ասոնք թէպէտ շատ աւեր ու աւար գործեցին, սակայն չկրցան չար նպատակին իրագործել: Միքայէլ կայսրն այս պատճառով սաստիկ բարկացած՝ չորրորդ զօրաբանակ մը զրկեց 100,000 հօգիէ բաղկացած, որոնք գալով Անին պաշարեցին:

Միւսնոյն ատեն Աղուանից Դաւիթ Անհողին թագաւորը Յունաց կայսեր դրդմամբ մտաւ Հայաստան ու գրաւեց Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան գաւառները:

Անիի պարիսպներու առջին բանակող Յոյները անհամեմատ աւելի զօրաւոր իրենց բանակին վրայ վստահ՝ ամէն օր ծանր նախատինք ու հայհոյանք կը տեղային քաղաքացւոց զլխուն: Վահրամ սպարապետ սգեւորուած հայրենիքի պաշտպանութեան սուրբ սիրով և ուխտով՝ իր 30,000 զօրքով դուրս պացաւ Անիի պարիսպներէն, ուժգին սաստկութեամբ ինկաւ իրենց ուժերուն անճապաստան Յոյներուն վրայ: Ասոնք անտարբեր գտնուելով՝ այնպէս անակնկալ խուճապի մը մատնուած և Հայոց կատաղութենէն սարսափած՝ այնքան մեծ անկարգապահութեամբ փախուստ տուին Անիի չրջականներէն որ աւելի քան 20,000 վիրաւոր և մեռեալ թողին պատերազմի դաշտի վրայ:

Այս փառաւոր յաղթութենէն վերջ՝ սպարապետ Վահրամ Պահլաւունիի կուսակիցները Անի բերին Աշոտի որդին Գագիկ, որ գահի միակ օրինաւոր ժառանգորդն էր, և Պետրոս Գևորգարձ Կաթողիկոսի ձեռքով Անիի մայր եկեղեցիին մէջ թագաւոր օծել տուին (1042) Գագիկ Բ. անունով: Գագիկ Բ. թէև Բագրատունի թագաւորներու վերջինը եղաւ, սակայն նշանաւոր հանգիսացաւ իր իմաստութեամբ ու քաջութեամբ:

Վհատ-Սարգիս տեսնելով որ չյաջողեցաւ իր չար խորհուրդը գործադրել՝ փախաւ և ամրացաւ Անիի միջնաբերդը: Նորապսակ

և քաջարի թագաւորը՝ Գագիկ առանց նոյնիսկ թիկնապահի գնաց մտաւ միայնակ միջնաբերդը և համոզեց Վեստ-Սարգիսն որ հեռանայ միջնաբերդէն և Անիէն։ Սարգիս ստիպեալ՝ քաշուեցաւ Սուրմառի բերդաքաղաքը, առանց սակայն հրաժարելու իր օրինաւոր թագաւորի դէմ դաւելէ։ Գագիկ թագաւորը փոքրիկ խումբով մը կրկին այս դաւաճանին վրայ քաղեց, առաւ անոր ձեռքէն արքունի գանձերն ու բերդերը, և զինքն ալ բերաւ ու բանտարկեց Անիի մէջ։

Բայց Վեստ-Սարգիս պահ մը թագաւորին բարեկամ ձեւանալով՝ շատ կուսակիցներ շահեցաւ, ինչպէս սպարապետին եղբորորդին Գրիգոր Մագիստրոսը և թագաւորին անձնուէր բարեկամները հետզհետէ հեռացնելով՝ ինք եղաւ անոր մտերիմ խորհրդականը։

Այդ միջոցներուն զաղանօրէն զրդեց Յունաց Միքայէլ կայսեր յաջորդ Կոստանդին Մոնումախոս կայսրն, որ կրկին սկսաւ պահանջել Անին։

Երբ Կոստանդին Մոնումախոս կայսրը տեսաւ որ Գագիկ թագաւորն ուժգնօրէն կը մերժէ իր անիրաւ պահանջը, Միխայէլ Ասիոյ զօրապետը մեծ բանակով Հայաստան զրկեց Անին բռնի զրաւելու։ Գագիկ արիաբար զիմաղրելով Յոյն զօրավարին՝ պարտութեան մատնեց թշնամի բանակն և յաղթութեամբ Անի դարձաւ։

Յոյն կայսրն իր կրած պարտութենէն սրտմտած՝ մէկ կողմէն Նիկողայոս զօրավարն աւելի մեծ բանակով և պատրաստութեամբ զրկեց Հայոց թագաւորին վրայ և միւս կողմէ՝ զրդեց Դուինի Աբդուլ-Սուաւ ամիրայն որ արեւելեան կողմէն յարձակի Հայոց վրայ։

Սակայն Գագիկ առանց վհատելու և չիտթելու, թանկապէն ընծաներով իր կողմը շահեցաւ Աբուլ-Սուաւ ամիրան, և իր ամբողջ բանակով յարձակեցաւ Յունաց զօրավար Նիկողայոսին վրայ, որ կը յաւակնէր տէր դառնալ գոնէ այս անգամ Անիին։ Երկար չտեւեց կռիւը, Հայերը իրենց հռչակաւոր մայրաքաղաքի պաշտպանութեամբ ոգեւորուած՝ յաղթեցին Յոյներուն որոնք անմիջապէս հեռացան Հայաստանի սահմաններէն։

Կոստանդին Մոնումախոս կայսրը տեսնելով որ չպիտի կրնայ

զէնքով ու զօրքով զբաւել Անին, դիմեց Յունական յատուկ նենգա-
մատութեան և յաջողեցաւ ալ Վեստ-Սարգիսի տիրաննեղութեամբ :

Կայսրը բարեկամական թուղթ գրեց Գազիկին և զայն
հրաւիրեց Կոստանդնուպոլիս՝ խաղաղութեան դաշինք հաստա-
տելու պատրուակաւ : Ու որպէսզի անխափան համար իր չար
նպատակին, Հայոց թագաւորին պատգամաւորներու ներկայու-
թեան՝ Կոստանդին կայսրը Խաչի ու Աւետարանի վրայ երգ-
ուընցաւ հաւատարիմ մնալ իր խոստումին : Բայց Գազիկ դա-
ւադրութիւն մը կուսկելով՝ չուզեց ընդունիլ կայսեր հրաւերը :

Վեստ-Սարգիս և իր համախոհները Պետրոս Գետադարձ
Կաթողիկոսի հետ միաբանած՝ սկսան համոզել թագաւորն որ
ընդունի Յունաց կայսեր պատուաբեր հրաւերը և Պոլիս երթայ
աներկիւղ, խոստանալով որ մինչև վերջին չունչ հաւատարիմ պիտի
մնան իրեն և պիտի պաշտպանեն իր դահն ու մայրաքաղաքը :
Որպէսզի թագաւորն առ այս ապահովցնեն և իրենց դաւադրու-
թիւնը ի գլուխ հանել յաջողին, Վեստ-Սարգիսեանք Կաթողի-
կոսին հետ երգման թուղթ գրեցին ու թագաւորին մատուցին :

Թէպէտ Վահրամեանք ամէն ջանք ի գործ դրին՝ թագաւորը
զգուշացնել Յունական դաւադրութիւնէն և Վեստ-Սարգիսեանց
տիրաննեղ խոստումներէն, սակայն Գազիկ թագաւորը մանա-
ւանդ հաւատալով Պետրոս Կաթողիկոսի կեղծ խոստումներուն՝
չուզեց անսալ Վահրամեաններուն հայրենաւէր յորդորներուն և
արքայական շքով գնաց Կոստանդնուպոլիս՝ իրեն հետ տանելով
իր թագաւորութիւնն ալ :

Յունաց կայսրը՝ Կոստանդին Մոնոմախոս իսկզբան թագա-
ւորական պատուով ընդունեց Հայոց Գազիկ թագաւորն իր
մեծաշուք մայրաքաղաքին մէջ, և քանի մը օր ետք սկսաւ
քաղցրութեամբ պահանջել Անին : Երբ Գազիկ բացարձակապէս
ընդգլխացաւ և չուզեց յանձնել իր շքեղ մայրաքաղաքը,
կայսրը բարկացած՝ Հայոց թագաւորն արգելադրեց Մարմա-
րայի կղզիներէն մէկին մէջ :

Հայոց թագաւորի գերութեան գութկանն երբ հասաւ Հա-
յաստան, նախարարները Պետրոս Կաթողիկոսի հետ հաւաք-
ուեցան խորհուրդ ընելու : Իշխաններէն ոմանք կ'ուզէին Ազ-

ուանից Դաւիթ Անհողինի յանձնել, մինչ բերի իշխաններ՝ Վրաց և Աբխազաց Բագարատ թագաւորին :

Բագրատունիներու հռչակաւոր մայրաքաղաքը փոխանակ թշնամիին դէմ պաշտպանելու և պահպանելու միջոցներուն վրայ խորհելու ու զանոնք գործադրելու, ազգադաւ այս իշխանները Անին յանձնելու միջոցներուն վրայ կը խորհէին : Հայոց Կաթողիկոսը Պետրոս Գետադարձն ալ փոխանակ արքայական գահն ու թագը փրկելու, իր ընչաքաղցութիւնը յագեցնելու պատեհ առիթը չուզելով ձեռքէ հանել, Սամուսատի Յոյն իշխանին միջոցաւ կայսեր լուր ղրկեց թէ պատրաստ է Անին յանձնելու կայսեր, եթէ յստիւս հասուցում ընէ իրեն :

Հայոց գեղախտ թագաւորը՝ Գագիկ միայն վստահելով Աստուծոյ բարձրագոյն պաշտօնէին՝ Անիի քառասուն բռնաւորները յանձնած էր Պետրոս Կաթողիկոսին, մինչ սա անարժան իր հայրենասէր և մեծագործ նախորդներուն՝ կ'ըլլար առաջին գաւաճանողը հայրենիքին՝ ոսկիի և արծաթի հետ փոխելով Հայաստանի թագը, գահն ու Անի մայրաքաղաքը : Որովհետեւ Հայաստանի թագն ու գահը մինակ իրը չէր, այլ ընդհանուրին, մինչ ոսկին ու արծաթին իր սեփականութիւնը դարձան, անշուշտ մինչև իր մահը :

Յոյն կայսրն երբ գոհացուց Պետրոսի ընչաքաղցութիւնը, անարժան այս Կաթողիկոսն Անիի քառասուն բռնաւորները կայսեր ղրկեց նամակով, որուն մէջ նախարարներն և Կաթողիկոսը կը գրէին. «Անին եւ բոլոր արեւելեան հայրենի երկիրները կայսեր կը յանձնենք : »

Հայոց տարաբախտ թագաւորը հակառակ իր նախարարներու, իշխաններու և Կաթողիկոսի գաւաճանութեան, չարուհի նակեց ընդգլխմանալ. բայց ճարահատ՝ հարկադրուեցաւ ապա կայսեր ապօրինի կամքը կատարել : Հրաժարեցաւ իր արքայական գահէն ու թագէն 1045 թուին՝ փոխարէն ստանալով Կապադովկիայի Պիզոն քաղաքը, ուր ամուսնացաւ Սեբաստիոյ Դաւիթ թագաւորի աղջկան հետ : Բագրատունեաց այս վերջին թագաւորն եղերական վախճան մը ունեցաւ հոն՝ զոհ երթալով Յունական դաւադրութեան մը :

Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրը Պարսկաստանու ներքինին բանակով մը Հայաստան ղրկեց, որպէս զի իր նոր ժառանգութիւնը՝ Անին ստանայ: Բայց սա երբ Անիի պարիսպներուն առջև հասաւ, դռներն ամրապէս փակուած գտաւ: Որովհետեւ քաղաքապահ զօրքերը միացած մայրաքաղաքին հաւատարիմ քաղաքացիներուն հետ, պատրաստ էին զէն ի ձեռին պաշտպանելու իրենց թագաւորական թագն ու գահն և իրենց սիրական չէն ու չող Անին:

Հագիւ Յունական այս պաշարումը վերսկսած՝ Հայոց զօրքերը քաղաքացիներու հետ գրոհ տալով պարիսպներէն դուրս, ցան ու ցիր փախցուցին թշնամին Անիի սահմաններէն:

Այդ օրերուն գուժ հասաւ սակայն Պոլսէն թէ Գազիկ բռնադատեալ, հրաժարած է թագաւորական գահէն և թէ այլեւս չպիտի կրնայ դառնալ Հայաստան:

Այս բօթարեր լուրէն Անիի բերդապահ զօրքն ու բնակիչներն անբացատրելի սուգի մառնուեցան, իրենք զիրենք գտան բոլորովին լքուած և ներքին ու արտաքին թշնամիներէ չրջապատուած: Ուրիշ միջոց չգտան, եթէ ոչ անձնատուր ըլլալ և Պարսկամանուն հտ կանչելով՝ Անին յանձնել տնոր:

Այսպէս Բագրատունիներու համբաւաւոր արքայանիստ ոստանն որ իր ժամանակին մէջ իբր վաճառաչահ, զօրաւոր և հարուստ մայրաքաղաք մեծ համբաւ ունէր՝ իր տիրաննեք իշխաններուն դաւաճանութեամբ անփառունակ վախճան մը ունեցաւ՝ թշնամիին ձեռք իյնալով:

Այսպէս անգամ մըն ալ հաստատուեցաւ պատմական այն մեծ, բայց աղիշաբեր ճշմարտութիւնը քի Հայուն թշնամին օտարէն աւելի, միշտ Հայն է եղած: Ազգային պատմութեան էջերը լի են այս կարգի օրինակներով: Միթէ Արշակունեաց թագաւորութիւնն ևս չկործանեցա՞ւ Հայ նախարարներու տիրաններու թեմք հակառակ Սահակ Պարթեւ մեծ հայրապետի բռնն ընդդիմութեան՝ վերջին թագաւորը Արտաշէսը յանձնեցին Պարսից՝ առարկելով թէ չատ երիտասարդ է և անփորձ՝ թագաւորական իշխանութիւնը վարելու: Զուգեցի՞նս անսալ երջանկայիշատակ հայրապետին իմաստուն յորդորներուն

և արհամարհեցին անոր սա խօսքը թէ «հայրենեաց հիւանդ ոչ-խաբը աւելի լաւ է քան օտարին առողջ գալլը : » Մինչև հիմայ ալ մեր ազգին զլխուն եկած դժբախտութիւններուն մեծ մասին սկզբնապատճառը արդեօք մենք չե՞նք և մեր մէջ վնասուելու չե՞նք :

Այսպէս Յոյները հազիւ տիրացած Անիին և շրջակայ գաւառներուն՝ իրենց զօրքերով երկրին բոլոր քաղաքներն և բերդերը գրաւեցին , մեծ անդթութիւններ գործելով : Հայ իշխանները հեռացուցին իրենց հայրենի երկիրներէն և ոմանք թունաւորեցին : Պոլիս տարին ու գերի պահեցին նոյն իսկ Պատոս Գետաղարձ Կաթողիկոսն և անոր ալ չխնայեցին որ Անիի բանալիները յանձնելով անսխալաբար ծառայութիւն մը մատուցած էր իրենց : Վերջապէս՝ երեւակայելի ամէն միջոցներով աշխատեցան կազմալուծել Հայ ազգը, նպատակ ունենալով նաև ձուլել Հայութիւնը իրենց մէջ :

Գ . Մ Ա Ս

ՍԵՃՈՒԿՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆԻԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Տուրիյ-պէկ Սեյճուկներու զուխն անցած՝ կրկին արշաւեց Հայաստան՝ արիւն ու արցունք հոսեցնելով իր անցած բոլոր գաւառներուն մէջ :

Մարդասոչոչ Տուրիյի մահէն վերջ իր եղբայրը՝ Արիսապան իր բոլոր զօրքով և տրամադրելի ուժով մտաւ Հայաստան՝ հեղեղի և հրդեհի լսկիլիզող աւերիչ հոսանքի մը պէս , և անարգել յառաջանալով՝ եկաւ պաշարեց Անին , մայրաքաղաքին հարստութեան տիրանալու յոյսովն ու տենջովը : Երկար տեւեց պաշարումը որու միջոցին թէպէտ իր մեծազանգուած և աճուկի բարաններով պարսպի մէկ մասը խորտակեց Արիսապան , սակայն չկրցաւ քաղաքէն ներս մտնել :

Արիսապան յուսահատ Անիի պարիսպներէն՝ իր բանակով հեռանալու վրայ էր , երբ մայրաքաղաքին մէջ գտնուող իշխաններն և աւագանին կարծելով թէ թշնամին նոր յարձակում գործելու պատրաստութիւն կը տեսնէ , միջնաբերդը քաջուցան : Ժողովուրդն անպաշտպան մնալով՝ խուճապի մատնուած , սկսաւ

աղաղակ բարձրացնել : Այն ատեն Սելճուկները վերադառնալով՝ ստատութեամբ ինկան քաղաքին վրայ , մտան ներս և անխնայ սկսան կոտորել անմեղ բնակիչները , առանց խնայելու ծերն ու երախան , կոյսն ու երիտասարդը , այնպէս որ Ալուերեանի ջրերը Հայու արեամբ ներկուեցան : Այնպի՛սի անգլթութիւններ և աննախընթաց դադանական վայրագութիւններ գործեցին որ պատմութեան մէջ հազիւ կը գտնենք անոնց օրինակները և որ յատուկ են ընդհանրապէս թաթարներու միայն :

Ալիապանի ձեռամբ Անիի այս ահուկի կործանումը կատարուեցաւ 1064ին , որմէ վերջ Անին միշտ ոտից կոխան եղաւ ամէն կողմէ Հայաստան խուժող թշնամիներուն՝ մինչև վերջնական հիմնայատակ կործանումը , ինչպէս պիտի տեսնենք մեր պատմութեան ընթացքին մէջ :

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կործանելէ վերջ , Հայաստան ինկաւ թշնամիներու ձեռքն և բաժան բաժան եղաւ . այսպէս առանձին մեծ կուսակալութիւններ եղան Անի , Դուին և Կարս : Ասոնց մէջ մէյ մէկ Ամիրա նստելով՝ կ'իշխէր իրեն հարկատու ժողովրդեան վրայ :

Արդարեւ Հայաստանի քաղաքներուն մէջ ամէնէն աւելի փոփոխական բախտ ունեցաւ Անին որ իր ճոխութեան և փարթամութեան պատճառով՝ աշխարհակալ իշխաններու միշտ ազահութիւնը կը գրգռէր :

Անին Ալիապանի կատաղութեան մատնուելէն վերջ՝ եղաւ Մանուշէ անուն թուրք ամիրայի մը կուսակալութիւն . բայց Ալիապանի յաջորդը՝ Մելիխան կրկին նուաճեց Մանուշէ ամիրան , և Անին վերստին առաւ իր իշխանութեան տակ : Ասոր յաջորդը թուլամորթ Արուշ-Սուս տեսնելով որ չպիտի կրնայ իր իշխանութիւնը պահել ասպատակներու դէմ՝ ուզեց Անին վաճառել Կարսի ամիրային : Երբ Անեցիք իմացան Աբուլ-Սուարի այս մտադրութիւնը , Վրաց Դաւիթ թագաւորի պաշտպանութեանը դիմեցին : Դաւիթ զօրքով եկաւ և գրաւեց Անին : Մայր եկեղեցին զոր Պարսիկները մզկիթի փոխած էին՝ կրկին Հայոց յանձնեց և Աբուլ-Սուարը հեռն առնելով՝ տարաւ Վրաստան և բանտարկեց (1124) :

Ինչ ժամանակ վերջ՝ Վրաց Դաւիթ թագաւորը մեռաւ, և Աբուլ-Սուարի երէց որդին ու յաջորդը՝ Փասջուն շրջակայ ամիրաներէն օգնութիւն գտած՝ եկաւ և զօրքով Անին պաշարեց:

Անեցիք իրենց Վրացի քաղաքապետի առաջնորդութեամբ արիաբար պաշտպանեցին իրենց հին մայրաքաղաքը: Այս գործին մասնակցեցան նաև Հայ կանայք, որոնցմէ պատմութիւնը կը յիշէ Ալծեամն անուն քաջասիրտ Հայ կինը, որ երբեք չէր վախնար թշնամիին նետերէն: Պաշարումն երկար տեւեց. Փատուուն բանակցութեան մէջ մտաւ Անիի իշխաններուն և մեծամեծներուն հետ՝ խոստանալով որ եթէ յօժարակամ անձնատուր ըլլան, քաղաքը խաղաղութեան մէջ կը պահէ և արիւնհեղութեան առաջքը պիտի առնէ: Որովհետեւ քաղաքին մէջ պաշարի նուազութիւն կար և Վրացիներէն ալ օգնութիւն չէր հասներ, Անեցիք ընդունեցին իրենց նախորդ իշխողը (1126):

Այնուհետեւ Փատուն ամբողջ Շիրակը իր իշխանութեան տակ առնելով՝ խաղաղութեամբ կառավարեց մինչև իր մահը (1132):

Սակայն Վրացիք կրկին զօրանալով Գիորգի թագաւորի օրով արշաւեցին Շիրակ գաւառն և զրաւեցին Անին Փատունի եղբորորդի՝ համանուն Փասջունի ձեռքէն: Մանազկերտի Ամիրան որ զօրքով օգնութեան եկած էր Անիի Ամիրային՝ չարաչար յաղթուեցաւ Վրացիներէն (1161):

Վրաց թագաւորը Գիորգին քաջալերուած իր յաղթութենէն՝ Գուլնի վրայ քաղեց և յաղթելով՝ շատ անգթօրէն վարուեցաւ պարտուած իր զոհերուն հետ: Ասոր վրայ Պարսից թագաւորն անձամբ եկաւ Վրացիներուն վրայ. չորս տարի շարունակ Շիրակը և Վրաց սահմաններն ասպատակեց, որով և Գիորգին ստիպուեցաւ Անին Պարսիկներուն թողուլ, մինչև որ նոր ուժեր հաւաքելով՝ կրկին Անին խից Պարսիկներուն ձեռքէն և Օրբէրեան իշխաններուն յանձնեց Անիի կառավարութիւնը (1174):

Հեռաւոր արեւելքէն Ճինկիզխան հարիւր հազարաւոր թաթարներու բազմութեան մը զլուխն անցած՝ Չինաստան, Հնդկաստան և Պարսկաստան նուաճելէ վերջ, ահեղ թափով մը մտաւ Հայաստան՝ թշուառութեան և զժրախառութեան նոր

Թուական մը բանալով արդէն մինչև այն ատեն թաթարներէն բազմիցս ցան ու ցիր եղած և իշխանազուրկ մնացած Հայու-
թեան: Ազգային պատմութեան էջերն աւելի սև և անագորոյն արձանագրութիւն մը ունեցած չեն, քան ձինկիղխանի թաթա-
րական այս արշաւանքները: Զինկիղխանի յաջորդն իր Չարմա-
ղան զօրապետը մեծ բանակով զրկեց կրկին Անին գրաւելու:

Անիի չրջակայ ժողովուրդն երբ լսեց թէ Չարմաղան կը մօտենայ Անին, ահաբեկած՝ իրենց ինչքերով շտապեց ապաս-
տանել Անի, վստահելով որ թշնամին չիկրնար գրոհ տալ ամրա-
շէն պարիսպներէն ներս: Թաթար զօրապետն իր մարախանման
բազմութեամբ երբ մօտեցաւ Անիի, դեպքն զրկեց Անեցոց և
պահանջեց որ անմիջապէս և անպայման անձնատուր ըլլան:
Բայց ժողովուրդն ինկաւ դեպքաններուն վրայ և կոտորեց
զանոնք: Չարմաղան սաստիկ զայրացած՝ քաղաքը հիմնայա-
տակ կործանելու հաստատ մտադրութեամբ եկաւ, և իր ահեղ
բանակով Անին պաշարեց: Մեծամեծներէ ոմանց զաւազրու-
թեամբ Անիի պաշարումն երկար չտեւեց և Չարմաղան պարիսպ-
ներէն ներս մտնելով՝ անխնայ կոտորել տուաւ բնակիչները՝ արեան
լճերու մէջ խեղդելով ծծկեր մանուկներն իսկ: Վանապու-թեամբ
անխնայ քանդեցին ինչ որ կրնային, պալատները, եկեղեցիներն
և ուրիշ հոյակապ շէնքերը: Իսկ ինչ որ չէին կրնար քանդել,
այրեցին՝ Անին մատնելով այնպիսի աննախընթաց աւարի մը,
աւերի մը և կոտորածի մը, որպիսին մարդ զուր ուրեք կրնայ
երեւակայել իսկ: Անին իր չրջականերով ծածկուեցաւ դիւաներու
դէզերով, ողջ մնացողներն ապաստանեցան ձոր ու ծմակ: Անիի
բնակչութիւնը մեծ մասամբ ցան ու ցիր եղաւ, վայրագ խոփը-
ժութեան ենթարկուեցան կիներն ու աղջիկներն, որոնց մեծ
մասը գերի տարուեցան 1239ին:

Այս ահուկ արշաւանքէն գրեթէ դար մը վերջ, 1387ին,
ձինկիղխանի շառաւիղներէն Լեւոնդիւնուր կամ Դիւնուրդենկ=«Կաղ
Թիւնուր» ձինկիղխանի քայքայուած պետութիւնը վերականգնելու
մտօք, իր շուրջը ժողովեց հարիւր հազարաւոր թաթարներ
և այս գազանական ամբոխին զուլան անցած՝ Սըմսղանդ մայ-
րաքաղաքէն արշաւեց, անցաւ Հնդկաստան և Պարսկաստան,

արեան հեղեղներ ձգելով իր ետեւը՝ մտաւ Միջագետք, գրաւեց և կործանեց Պաղտատը, այրեց Դամասկոսն և Ասորիքը Մեմլուկներու ձեռքէն խելիէ վերջ՝ յա՛ղթական մտաւ Հայաստան՝ իր արեան ծարաւը յագեցնելու տենջով կատղած։ Հինգ տարի շարունակ Հայաստանն ոտնակոխ եղաւ Լէնկղիմուրի, ամէն կողմ արիւն և արցունք հոսեցնելով առատօրէն։

Լէնկղիմուրի այս արեան նախճիրներէն անմասն չմնաց և Անին որ վերջապէս հիմնադրուած կործանեցաւ՝ վրայ տալով իր դարեւոր փառքը, որովհետեւ կրկնուեցան այն բոլոր անգուլթ նախճիրներն որ ձինկղիսանի օրով պատահեցան և բան մը ալ աւելի։

Այսպէս Անի երեք անգամ ստակալի աւարի և աւերի մատնուեցաւ, Ա. Արխադանի ժամանակ 1064ին, Բ. Չարնադանի ձեռքաւ 1239ին և Գ. Լէնկղիմուրի օրով 1387ին։ Այս վերջին թուականին էր որ Անին վերջնապէս կործանեցաւ և անմարդաբնակ դարձաւ։ Գրեթէ 150 տարի Անին եղաւ արքայանիստ քաղաք և գրեթէ 450 տարի ալ պատմական կեանք մը ապրելէ վերջ, գաղթեցաւ գործօն դեր մը ունենալէ։

Այս շարունակական հալածանքներէն յուսահատ՝ Անիի գլխաւոր ժողովրդեան խեղճները ցրուեցան աշխարհի ամէն կողմը, ինչպէս Ռուսաստան, Էմիրէթ, Սիրիա, Գազան, Լեհաստան, Ռումանիա, Պուլկարիա և Յունաստան։

Այսպէս այդ մեծահռչակ Բագրատունեաց ոստանին մէջ քար քարի վրայ չմնաց։ Կործանած են մեծ մատամբ հին պարիսպները, արքայական պալատները փլկլած, չկան բուրմունք իշխանական պարտէզներու, ուր ո՛չ մէկ ծառ կը գտնենք այժմ, կարծես անասրատէ չըջապատուած է և ո՛չ մէկ աղբիւր ջուր չխտար Անիին։ Այս պատմական աւերակներն այժմ այցելուին սրտին կը խօսին և Հայուն դարաւոր ցաւը կուլան անխօս ու լռին...։

Ահա այս է Անիի պատմականը, զոր հակիրճ՝ իր գլխաւոր գիծերուն մէջ յիշեցինք, ամիրսի պաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողին՝ Անիի հաստատութեան, բարդաւածման և կործանման նկատմամբ։

ԱՆԻԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ

Թէպէտ Անին ունի իրմէ հազիւ 2—3 ժամ հեռու իրեն յատուկ համանուն երկաթուղւոյ կայարանն, որ Թիբֆլիս—Էջմի-
ւածին—Երեւան երկաթուղւոյ գծին վրայ կ'իյնայ, սակայն որովհետեւ Անիի կայարանը փոխադրուածն է միջոցներ (կառ.ք,
ճի) միշտ պատրաստ չեն գտնուիր, այցելուներն աւելի կը նախ-
ընտրեն Աղեքսանդրապոլի վրայով ուղեւորիկ աւերակները:

Ս. Էջմիածնէն Անի 10 ժամուան ճամբայ մըն է, 5 ժամ երկաթուղիով Էջմիածնէն Աղեքսանդրապոլ և 5 ժամ ալ՝ Աղեքսանդրապոլէն Անի: Մինչ Թիֆլիսէն Անի 15 ժամ է, Թիֆլիսէն երկաթուղիով Աղեքսանդրապոլ 10 ժամ և 5 ժամ ևս կառքով անկէ դէպ ի Անի:

Ինչպէս ըսինք, Անին կը գտնուի Շիրակայ, այսինքն՝ Աղեք-
սանդրապոլէն գէպ ի հարաւ երկարող դաշտագետնին մէջ որ
խորտ ու բորտ է Կարս գետի փայտէ կամուրջին մօտ, իսկ երբ
Անիի տեղը կը հասնի, կատարեալ հրումանդանի մը ձեւը կ'առնէ
և շրջապատող խոր ձորերուն պատճառով սարաւանդակ մը
կը գտնայ:

Անիի այս հրուանդան-սարաւանդակի հողամասը հիւսիս-արեւելեան կողմէն միայն կցուած է դաշտին, և որ հակայ կրկնակ պարիսպներով և ամրակուռ աշտարակներով պաշտպանուած է թշնամիին հաւանական յարձակման դէմ: Հարաւային արեւելեան կողմը՝ անդնդախոր պատուածքի մը ձորամէջէն Ախուրեան

գետը = Արբա-Չայ հեղատան կը սուրայ 4—7 և աւելի կանգուն խորութեամբ, մերթ շառա՛հալից կը գալարի օծապտոյտ ձորն ի վայր՝ թափելով Կարս գետին հետ միացած՝ Երասխ գետը:

Ախուրեանի ձորը սեպածե և անդնդախոր ըլլալով՝ թէև անմերձեալի է թշնամիին, այսուհանդերձ մեր նախնիք այս կողմէն ևս չըջապատած են Անին ամրաշէն պարիսպներով: Ասոնք թէև հիմայ փրկւած են, բայց դեռ որոշապէս կ'երեւին անոնց հետքերը:

Արեւմուտքէն ալ ոլորապտոյտ կ'անցնի Ծաղկոցաձորի Աղաճա գետակն որ նուազ խոր է ու նուազ անմերձենալի՝ բազմամարմէր Ախուրեանի ձորին: Ծաղկոցաձորն ալ չըջապատուած է ողնապէս պարիսպներով, որոնց հետքերն ևս դեռ կը տեսնուին այսօր:

Անիի հարաւ-արեւմտեան անկիւնին մօտ Ծաղկոցաձորի Աղաճա գետակը կիսաբոլոր մեծ աղեղ մը ձեւացնելով՝ կ'երթայ կը միանայ Ախուրեանի հետ: Այս խառնարանին մօտ ցամաքը սրածայր եղջիւրի ձեւ մը առած է, որ այս մեծ հրուանդանին հեռաւորագոյն ծայրն է: Ասոր անմերձենալի և ապալեր բարձր ապառաժներուն վրայ կառուցուած է Աղջըկայ-բերդը = Ղըզ-Ղարա: Կարելի է զիտել միջնաբերդի բարձունքէն այս բերդին աւերակները, որ իրաւամբ խոր տալաւորութիւն մը կը թողուն բնութեան սիրահար հետաքրքիր այցելուին վրայ:

Ծաղկոցաձորի մէջ կան բնական և արհեստական բազմաթիւ քարայրներ ու անձաւներ: Ասոնցմէ ոմանք գաղտնի նրբանցքներով իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ եղած են ժամանակին և կան ալ ուրիշներ որ դեռ այս գիրքին մէջ են:

Այցելուն երբ հիւսիսային պարիսպներու մեծ դռնէն ներս մտնէ, իր առջին կը գտնէ զրեթէ հաւասարակողմ եռանկիւնաձեւ սարաւանդակ մը, որ հետզհետէ կը բարձրանայ և հրուանդանին հեռաւոր ծայրը հասնելուն՝ կատարեալ բլուրի մը ձեւն կ'առնէ: Ասոր վրայ կառուցուած են Անիի հռչակաւոր Միջնաբերդն և Արխայական պաշտօններէն մէկը որ Ախուրեան գետէն 120 մեղր բարձր է:

Անիի սարաւանդակը ծովէն զրեթէ 700 մեղր բարձր է՝ հա-

ւասար էջմիածնի բարձրութեան : Միջնաբերդէն մինչև հանդիպակաց մեծ պարիսպները գրեթէ 1400 մեզր է որ եռանկիւնիին ամէնէն երկարածիգ կողմն է , իսկ խարիսխն աւելի քան 1200 մեզր երկայնութիւն ունի որ մեծ պարիսպներու չափն է : Եթէ Անին չրջապատող պարիսպներու եզերքէն քակնք , 50 բուլէէն կրնանք ընել Անիի չրջանը : Այս հաշւով Անիին յատակագիծը կ'ընէ մօտաւորապէս 860,000 քառակուսի մեզր տարածութիւն մը :

Երկար վիճաբանութիւններու նիւթ ընծայած է Անիի բնակչութեան թիւն իր բարգաւաճ օրերուն մէջ :

Ազգային և օտար պատմիչներ մեծ գովեստով նկարագրելով Անիի հարստութիւնը , արքայական և իշխանական պալատներու ներքին և արտաքին ձոխութիւնը՝ մայրաքաղաքին բազմամարդութեան թիւը կը բարձրացնեն մինչև մէկ միլիոն բնակչութեան , ինչ որ ծիծաղելի չափազանցութիւն է :

Ինչպէս որ Էօծէն Պրոսէ Ֆրանսացին չ'ուզեր հաւատալ թէ Անին հազար և մէկ եկեղեցի ունեցած ըլլայ , նոյնպէս և մենք երբեք չենք հաւատար թէ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունեցած ըլլայ Անին , իր մեծափարթամ օրերուն մէջ իսկ հազիւ 100,000 բնակիչ կրնայ ունեցած ըլլալ⁽¹⁾ :

Անին այցելողները գիտեն թէ այժմու պարիսպներու չրջապատին մէջ , որ ինչպէս ըսինք , Ախուրեհանի և Մաղկոցածորի անդնդախոր ձորերով եռանկիւնի հրուանդանի ձև առած է , անկարելի է որ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունեցած ըլլայ , երբ մանաւանդ աչքի առջև պատկերացնենք սա կէտը թէ Եւրոպական նոյնչափ բազամամարդ մայրաքաղաքներ քոստպատիկ և աւելի տարածութիւն զրաւած են :

Ոմանք կը կարծեն թէ Անիի պարիսպներէն ներս յատկացուած էր արքայական և իշխանական բնակութեան և միանգամայն քաղաքապահ զօրքերու կեդրոն էր , մինչ ժողովուրդը պարիսպներէն դուրս կ'ապրէր : Բայց մենք պատմութենէն գիտենք թէ ժողովուրդն ալ քաղաքին պարիսպներուն ետև ապաստանած՝

(1) Տես Պատմութիւն Չամչեան , էջ 851 :

կը դիմադրէր Անին պաշարող թշնամիին և ամէն կողմէ Անի խուժող ընչաքաղց թշնամիներ ամիսներով կը պաշարէին Անին, առանց տիրանալ կարենալու անոր և կամ առանց կողոսկել կարենալու Անիի հարուստ բնակչութիւնը:

Արդ՝ դիւրին է մեզ ենթադրել որ մայրաքաղաքի ժողովուրդն ևս Անիի պարիսպներէն ներս կ'ապրէր, ինչպէս այն ատենուան բոլոր պարսպապատ քաղաքներու և բերդերու բնակիչները: Հետեւապէս անպաշտպանիկ է մէկ միլիոն բնակչութեան վարկածը. ըստ մեզ 80,000էն աւելի թիւ մը ունենալու չէ Անիի բնակչութիւնը տեղոյն փոքրութեան պատճառաւ: Յաւալի է որ Անիի ժամանակակից ազգային պատմիչներն ալ բնակչութեան մասին որոշ թիւ մը ցոյց չեն տար, որով շատ զփուար է, թէ և ոչ անկարելի, իրական ենթադրութիւն մը ընել:

Անիի հիւսիսային-արեւմտեան կողմը՝ հազիւ քանի մը ժամ հեռու կը գտնուին Արաւա կոչուած բարձր լեռները, ուր 1878ի Ռուս և Թրքական զինուորներու պատերազմին, սոսկալի պարտութիւն մը կրեցին Օսմանցիք՝ Հայազգի Լազարիլ զօրապետէն: Այդ պատմական կոտորածէն միայն հրամանատարը՝ Մուխրար փաշան իր արագաձուլ ձիուն հնորհիւ ազատեցաւ:

Անիի չրջակայքը քանի մը ժամուան հեռաւորութեան վրայ հիմայ կը գտնուին Ճաշա, Արագին և Խարկով Հայաբնակ փոքրիկ գիւղերը: Անի անունով գիւղ մըն ալ կայ՝ որ Թրքաբնակ է, Արաւա կոչուած գիւղը՝ Քրտաբնակ ու Բակնան ալ Եզի-ատրնակ է:

Այս մօտակայ վեց գլխաւոր գիւղերէն զատ, Անիի չրջականերն ուրիշ բնակչութիւն չկայ և ամայութիւն ու մեռելութիւն կը տիրէ ամէն կողմ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻ ԱԽԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆԸ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԸ

Հիւսիսային արեւմտեան պարիսպներն եւ բուրգերը

Արտաքին Պատմական այս պարիսպները հեռուէն կ'երևին ալյցելուին ցան և ցիր սև կէտեր: Ալյցելուն քանի ասոնց հետ զհետէ մօտենալ, այնքան հետաքրքրութիւնը կը վառուի՝ ինքզինք գտնելով սրբատաշ քարերով կառուցուած ամրակուռ պարիսպներու և բարձր կիսաբոլոր աշտարակներու առջև, որու նմանը դուն ուրեք տեսած ըլլայ:

Արսախի կրկնակ պարիսպներուն մէկ մասը եւ Անիի կարծեցեալ
մասեւնադարանի փլասակները

Ազգային պատմութիւնէն⁽¹⁾ գիտենք որ Բագրատունի նշա-
նաւոր թագաւորներէն Սմբատ Բ. 8 տարուան մէջ հազիւ
չինեկ տուած է Անիի Հիւսիսային այս պարիսպները:

Եթէ բաղդատենք Անիի պարիսպները Կ. Պոլսոյ Բիւզան-
դական պարիսպներու հետ, կը տեսնենք որ այս վերջինները տեղ
տեղ մ'չ որմերու լայնութեամբ և ոչ ալ բարձրութեամբ կրնան
հաւասարել Անիի պարիսպներուն: Անի քաղքին այս պարիսպները
չափ աւելի բարձր են նոյնիսկ այժմու վիճակին մէջ, հակառակ
անոր որ Կ. Պոլսոյ պարիսպներէն աւելի կորսնցուցած են մեծ
մասամբ իրենց սահմարազուլս ցցուածքները: Բայ ի Նոյի-Գուլէի
պարիսպներէն, Բիւզանդական պարիսպները պարզ քարերով և
չաղախով չինուած են, մինչ Անիի պարիսպները թէ՛ արտաքուստ
և թէ՛ ներքուստ ամբողջապէս չինուած են սրբատաշ մեծ քարե-
րով, այնպէս որ ներկայ դիրքին մէջ իսկ արհեստական արժէք

(1) Տես Պատմութիւն Չամչեան, էջ 851:

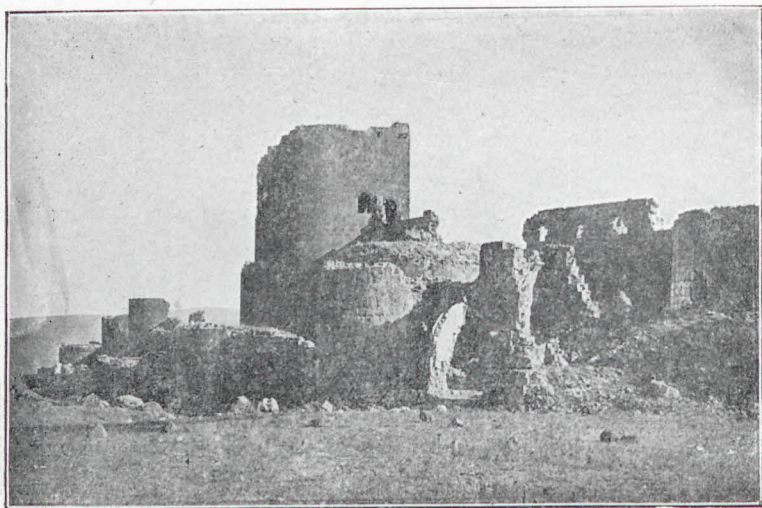
Արտաին պարիսպի բուրգերէն երկուին ցերին կամառակապ մասը

մը կը ներկայացնեն, որուն վրայ Եւրոպացի գիտնական ճամբորդներ միշտ հիացումով նայած ու խօսած են:

Արեւելեան կողմէն սկսեալ՝ Անիի պարիսպները կ'երկարին դէպ ի հիւսիս, և դառնալով դէպ ի արեւմուտք կը շրջապատեն ամբողջապէս քաղաքը թէ՛ Ախուրեան ձորի և թէ՛ Ծաղկոցաձորի կողմէն: Իսկ հիւսիս-արեւելքը որ ցամաքի կողմը ըլլալուն՝ միւս կողմերուն նման բնականէն ո՛չ գետերով և ոչ խոր ձորերով պաշտպանուած է ու ենթակայ է թշնամիին իրական յարձակման, պարիսպները կրկնակ շինուած են և դուրս ցցուած կիսաբոլոր ամրաշէն պարիսպներով պաշտպանուած են:

Ծաղկոցաձորի և Ախուրեանի ձորերու կողմը պարիսպները գրեթէ ամբողջապէս կործանած են, և հազիւ տեղ տեղ անոնց հետքերը կը նշմարուին: Այս կարգի պարիսպի մնացորդ հետքեր կը տեսնենք մասնաւորաբար հիւսիսային-արեւմտեան կողմը, Միջնաբերդի մօտերն և Ախուրեանի երկյարկանի կործանած կամուրջի ձորի եզերքները:

Այցելուին վրայ առաջին խոր տպաւորութիւնը կը թողուն

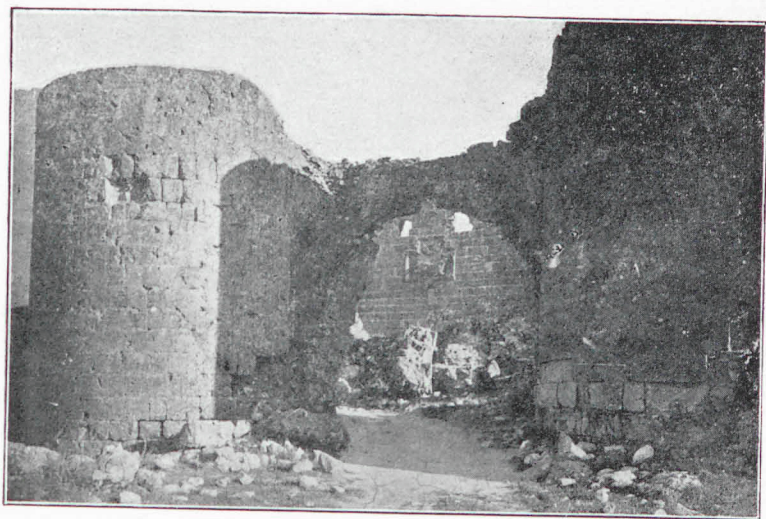

Հիւսիսային արսափն պարիսպի փլասակներ

Հիւսիս-արեւելեան կողմի գրեթէ դեռ ամբողջապէս կանգուն մնացած Անիի արսափն հսկայ պարիսպներն և բազմաթիւ աշտարակները։ Ասոնց վրայ դեռ կ'երևին պատուհանի նման մասնաւոր լուսանցքներ, որոնք երբեմն ծառայած են անշուշտ թշնամին դիտելու ու նետեր արձակելու համար։

Պարիսպներու սրբատաշ քարէ հիւսուածքներուն վրայ շատ տեղեր կ'երևան սև ու ճերմակ քարերու նաշխտուն գիծեր և խաչեր, որոնք ապացոյց են թէ մեր նախնիք որքան խնամքով շինած են այս պարիսպները․ թերեւս այս պատճառով է որ տասնեակ տարիներ տեւած են պարիսպներու այս շինութիւնները։

Պարիսպներու բարձրութիւնը տեղին համեմատ իր այժմու վիճակին մէջ իսկ առ նուազն 4—6 մեղր է, իսկ աշտարակներու բարձրութիւնն ալ գրեթէ պարիսպներու կրկինը։ Կը կարծուի թէ քաղաքին ծաղկեալ օրերուն, այսինքն՝ պարիսպները դեռ չփլկած, անոնց իրական բարձրութիւնն ըլլալու էր ենթադրաբար 6—8 մեղր և աշտարակներունը 8—12 մեղր, ինչ որ

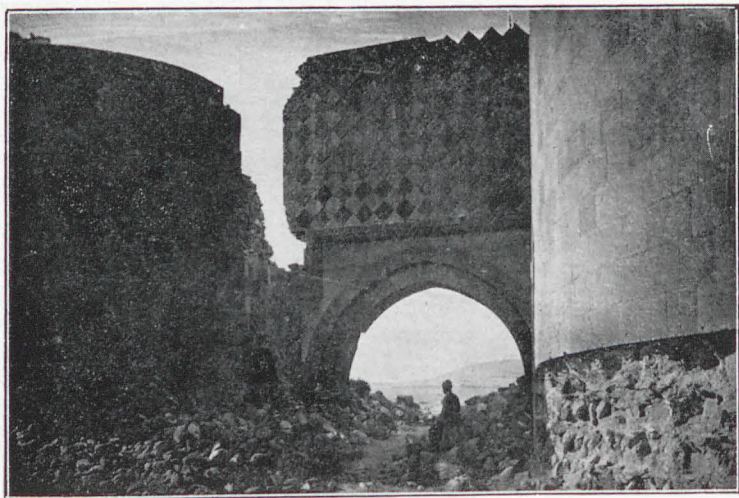

Արսախիմ պարիսպի Աւագ դուռը

արհամարհելի բարձրութիւն մը չէ: Եթէ պարիսպներու հիմքին մօտ դանուած և բարձրէն թափած քարերը վերցուին, պարիսպներն աւելի բարձր երեւոյթ մը պիտի ստանան անշուշտ:

Ահա այս հսկայ և ամրաշէն պարիսպներու և աշտարակներու շնորհիւ է որ Անին զիմագրած է աջէն-ձախէն իր վրայ արչաւող զօրաւոր թշնամիներու: Հարիւր հազար զօրքով յունական և թաթարական մեծ բանակներ ամիսներով Անին պաշարելով հանդերձ՝ չեն կրցած քաղաքն յարձակմամբ գրավել ու միայն յաղթած և տիրած են քաղքին՝ տիրաննադ իշխաններու գաւաճանութեամբ:

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ սա՛ պարագան թէ Շիրակայ դաշտի կողմն, ուր վտանգը աւելի մեծ է, պարիսպները կրկնակ են՝ անկարելի դարձնելու այդ կողմէն թշնամիին յարձակումը: Ինչպէս հին բոլոր բերդաքաղաքները, այնպէս ալ Անիի պարիսպներուն առջև լայն խրամներ կամ մեծ հողէ փոսեր կան եղեր ժամանակով: Ասոնք հիմայ գոցուած են, ինչպէս կը պատմէ Ասողիկ:

Արեւելեան պարիսպի երեսանեան դուռը

Արտաքին այս մի՞ծ պարիսպներն ունին քանի մը դռներ : Ասոնց գլխաւորն է Աւագ դուռը, ուրիշ քիչ հեռու՝ դէպ ի աջ կը գտնուի Դունայ դուռը : Աւագ դրան ձախակողմն երկու ամենաբարձր աշտարակներու մէջտեղ է Կարայ դուռը և ուրիշ քանի մը փոքր դռներ ևս կան որոնք ժամանակին չինուած են քաղաքապահ զինւորներու ատօրեայ պէտքերուն համար : Ասոնց մէջ աւելի գեղեցիկ և նաչխտուն է Արեւելեան պարսպի դուռը՝ որ Կարայ դուռ կոչուածն է . ասիկայ բարձրակառոյց երկու աշտարակներու մէջ հսկայ կամարներով չինուած, ճարտարապետական մասնաւոր արժէք մը կը ներկայացնէ : Այս դրան վրայ դեռ կանգուն է պարիսպին շարունակութիւնը, որ սե ու ճերմակ քարերով նաչխտուն փոքրիկ քառակուսիներ ձեւացուցուած է սիրուն տեսքով, և առիւծ մը կայ քանդակուած :

Արեւելեան պարսպի երեսանի դրան վրայի որմին վրայ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը . Ի քվին ԶԿԹ (1320),

Շնորհիւն եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ Սարգիս Ծիմենց. բաժնաւ քողի զարշուառնս սուրբ Գրիգորի զբաժն մեծ եւ զփոք վասն հանգստեան պատրոնին մեռոյ Շահանշահի եւ Աստուածասուր զաւակացն Զաֆարիայի եւ եղբարց նորա երկար կենդանութեանն եթէ ոք զյիշատակս խափանէ նզովեալ եղիցի յամենակալէն Աստուծոյ հաստատուն պահողն աւերին յԱստուծոյ :»

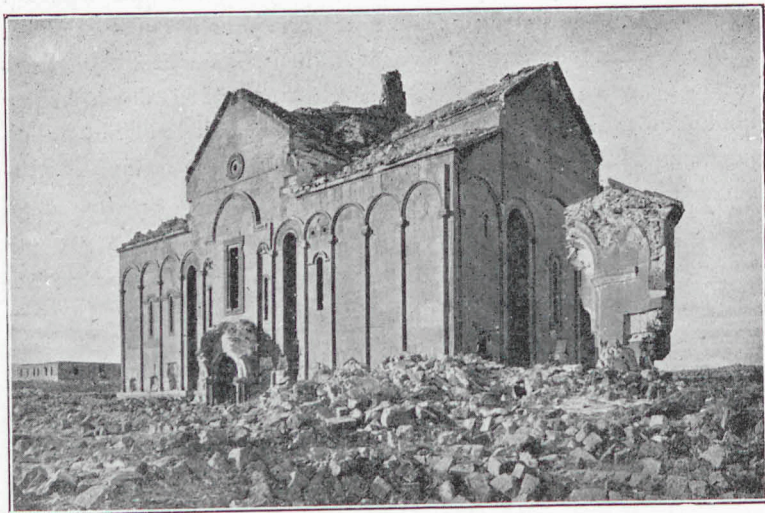
Եւրոպացի եւ Հայ ճարտարապետներ մասնաւորաբար գնահատած են արժէքը այս պարխապներու մէջ իրարու շատ մօտիկ կառուցուած բազմաթիւ աշտարակներուն կամ բուրգերուն, որոցմէ ոմանք կիսաբոլոր մեծ աղեղ մը ձեւացուցած են արտաքին կողմէն եւ կան ալ՝ որ հսկայ քառանկիւններու ձեւը ունին : Իսկ ներքին կողմէն որմերը կամարներով ճարտարօրէն իրար ագուցուած են — ինչպէս վերի պատկերին մէջ կը տեսնուի — յաճախ 2—3 արշինէ աւելի հաստ որմերուն մէջ եւ գաղտնի նրբանցքներ կան բուրգերու ծայրը բարձրացող, որոնք անշուշտ դիտարաններն եղած պէտք է ըլլային պարխապներուն : Հոյակապ կերտուածներ՝ որոնք հակառակ երկար դարերու աւերիչ ազդեցութեան՝ դեռ կանգուն են եւ տիրական դիրք մը ունին այժմու աւերակ վիճակին մէջ իսկ :

ԱՒԱԳ ԿԱՄ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (989—1001) (1)

Վերեւ նկարագրուած պարխապներէն ներս՝ դէպ ի արեւելեան կողմը, Ախուրեանի ձորէն քիչ հեռու, կառուցուած է Մայր կամ Աւագ Եկեղեցին՝ որ իր հոյակապ ճարտարապետութեամբ այցելուներու մասնաւոր հիացումը գրաւած է միշտ :

Պատմութեանս ընթացքին մէջ արդէն յիշուած Սմբատ Բ. թագաւորը դրած է Մայր Եկեղեցիին հիմը 989ին հռչակաւոր Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ : Բայց Սմբատի մահուամբ կիսաւարտ մնալով՝ յետոյ զայն լրացուցած է Գագիկ Ա. ի ամու-

(1) Տես Պատմութիւն Զատնեան, էջ 851 :

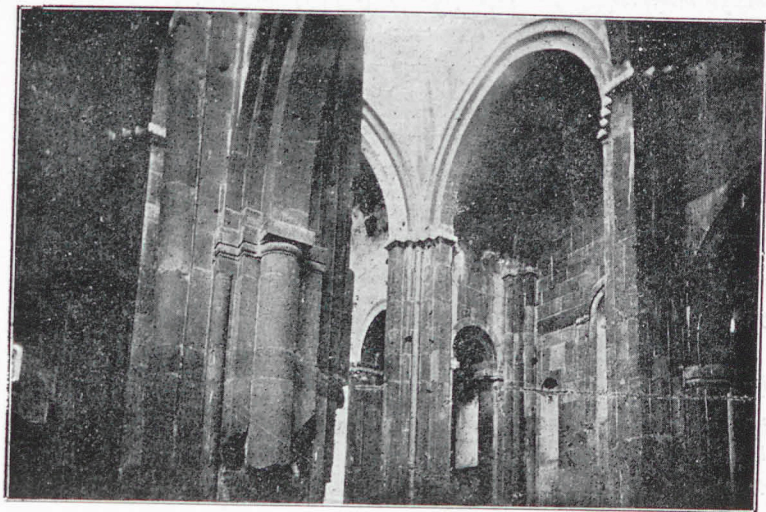
Մայր Եկեղեցին հարաւ-արեւելէն դիտուած, շինուած 989—1001
(32×20 մետր)

սինը Կատրամբոտէ թագուհին 1001ին, ինչպէս ստորեւ յիշատակուած արձանագրութենէն ևս պիտի հասկցուի:

Մայր եկեղեցին շինող այս հռչակաւոր Տրդատ ճարտարապետն է որ նորոգած է նաև Պոլսոյ Այա-Սոփիայի հրաշակերտ եկեղեցին:

Մայր եկեղեցիին երկայնութիւնն է 32 մետր, իսկ լայնութիւնը 20, մետր և, ինչպէս նկարին մէջ կր տեսնուի, ամբողջապէս կառուցուած է սրբատաշ քարերով: Ասոր արտաքին որմնաւորան վրայ կան դուռն ցցուած քանդակազարդ աղեղնաւոր կամարներ, որոնք կը հանգչին պատերուն մէջ հաստատուած, երկարաձիգ կիսապիւններուն վրայ: Ասոնք անշուշտ շինուած են թէ՛ արգիլելու համար հսկայ պատերու փլուզումը և թէ՛ գեղեցկագիտական փայլ մը ընծայելու որմնաւոր և փրկելու համար զանոնք միօրինակութիւնէ:

Ինչպէս հնագոյն Հայկական եկեղեցիներու մեծամասնու-

Մայր եկեղեցւոյ կամարակապ եւ սիւնազարդ ներքին մասը

Թիւնը, նոյնպէս այս Մայր եկեղեցին Ս. Էջմիածնի տաճարի նման զագաթն ունեցած է ժամանակով փառաւոր կաթողիկէ մը, որ սակայն այժմ կործանած է ամբողջապէս։ Եկեղեցիին կողմնական չորս պատերը թէև ուղիղ վեր կը բարձրանան (Տես պատկերը), բայց տանիքը քառաթեւ է ու սրբատաշ մեծ քարերով ծածկուած, ինչպէս են հնագոյն այս կարգի բոլոր շէնքերու տանիքները։ Որովհետեւ եկեղեցւոյ տանիքը չորս ներքին սիւներու և չորս կամարներու վրայ հաստատուած է ամրապէս, անիկայ ցարդ կանգուն կը մնայ։

Երբ հարաւակողմը գտնուած քանդակազարդ մեծ դռնէն ներս մտնենք, կը գտնենք հսկայ քարէ չորս սիւներ, որոնց գլուխները կամարներով իրարու հետ կապուած՝ իբրեւ խարխալ ծառայած են տաճարի կաթողիկէին։ Այս սիւները նուրբ են, չափաւոր և գեղեցկատեսիլ՝ իրենց պարզութեան մէջ։

Ինչպէս վերի պատկերին վրայ կը տեսնուի, ներքին մասը սրբատաշ մեծ քարերով շինուած է, որ կարծես արտաքինէն

աւելի տպաւորիչ է: Այս չորս հսկայ սիւները չորս կամարնուրով միացած են իրարու հետ ու կը հանգչին պարզ խոյակներու վրայ: Հակառակ իրենց դարաւոր հնութեան՝ եկեղեցւոյ արտաքին չորս կողմնական որմերը, նոյնպէս ներքին չորս զոյգ սիւները ու չորս կամարները նոյնութեամբ կանգուն կը մնան հիմայ: Սա՛ պատճառաւ որ հսկայ այս կամարները ներքնապէս պարապ են և ասոնց մէջ մարդոց դիւրիւթեամբ անցնելու հափ անցքեր կան, սիւներն ալ չափաւոր ծանրութեան մը տակ գտնուելով՝ տոկացած են դարերու աւերիչ ընթացքի կործանարար ազդեցութեան:

Եթէ դարերէ մնացած ուրիշ այս կարգի հին շինութիւններ կործանած են, պատճառը աւելի սա՛ է որ սիւները կամարներուն ու կամարներն ալ իրենց կրած ծանրութեան համապատասխան եղած չեն: Ահա հոս պէտք է փնտռել համբաւաւոր Տրդատ ճարտարապետի հմտութեան գաղտնիքը: Այս հռչակաւոր Մայր տաճարին կամարներուն և քարաշէն ծածկոյթի գաղտնի ներքին անցքերուն մէջ կարելի է ուղեւորութիւն մը կատարել, ինչ որ դիտնական այցելուներու միւծ զարմանք առթած է:

Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարն ալ թէպէտ նոյն ոճով չինուած է, սակայն կամարները լեցուն են, սիւները՝ կարճ ու հաստ, մինչ Անիի այս Մայր եկեղեցոյ սիւները թէ՛ աւելի նուրբ և թէ՛ աւելի բարձր ըլլալով՝ քարածածկ և կամարակապ առաստաղը շատ աւելի բարձր ինկած է. ասով տաճարն ինքնին վեհաշուք երևոյթ մը ունի:

Մայր տաճարն ունի երկու մեծ դուռ, ու վեց խոշոր և ութը փոքր լուսամուտներ: Մասնաւորաբար պատուհաններու մեծութիւնը կը չէշտենք, որովհետեւ Արարատեան դաշտի և Շիրակ գաւառի, ինչպէս նաեւ բոլոր այս կողմերուն պատմական աւերակներու լուսամուտները չափազանց նեղ և փոքր են, հազիւ կէս կանգուն լայնութեամբ և մէկ ու կէս կանգուն երկայնութեամբ. հետեւապէս հին բոլոր տաճարները շատ մութ ինկած են, մինչդեռ այս Մայր եկեղեցին՝ սովորականէն եռապատիկ և աւելի մեծ լուսամուտներ ունենալով՝ տաճարի ներքին մասը չափազանց լուսաւոր և պատկառազու է:

Եկեղեցւոյ աւագ սեղանի բեմը գեանէն մէկ մեզր բարձր է, ինչպէս հին բոլոր եկեղեցիներու սեղաններու բեմերը, և մէկ սեղան ունի միայն որու խորանին մէջ 12 առաքեալներուն յատուկ տեղերը կը տեսնուին: Դիտելի է որ հնագոյն բոլոր եկեղեցիները, որոնց մեծ մասին աւերակները տեսնելու առիթն ունեցանք, միշտ մէկ աւագ սեղան ունին միայն և կողմնական սեղաններ չունին. բաց աստի՛ ըստ Մայր Մաշտոցի՝ որմերուն և սիւներուն վրայ 14 օծեալ քարերու հետքերը չըլլալուն, կարելի չէ որոշել թէ գոնէ հիմերուն տակ որոշեալ օծեալ քարէ խաչերը կա՞ն: Դիտելի կէտ մըն է նաև թէ՛ մեր այցելած հին աւերակ եկեղեցիներու ոչ մէկին մէջ մկրտութեան աւազան տեսանք, հետեւապէս կը կարծուի թէ հին ատեն քարէ շարժական աւազաններ միայն կը գործածէին, որուն նմանը տեսանք Ս. Էջմիածնի մօտակայ Զուարթնոց եկեղեցիի աւերակներուն մէջ:

Տաճարին մէջ դեռ կը տեսնուին հետքերը գաղանի գանձարանի մը, ուր կը պահուէին անշուշտ եկեղեցւոյ սեփական նուիրական անօթներն և թանկագին զգեստեղէնները:

Ազգային պատմութենէն գիտենք թէ Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը Մայր եկեղեցիի շինութեան ժամանակ, 903ին, փոխադրուեցաւ Անի:

Հետեւեալ արձանագրութիւններէն միայն իսկական լոյս մը կրնայ ծագիլ այս հնացեալ դարաւոր աւերակներուն վրայ:

Այսպէս Մայր Տաճարի հարաւային որմի վրայ կը կարդացուի որոշ կերպով սա արձանագրութիւնը. «Ի բուին Հայոց ՆԾ (1001) եւ Հոռոմոց ՄԺԹ. ի ժամանակս Աստուծապասիւ եւ հոգեւոր Տեառն Սարգսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ ի մեծափառ քաղաւորութեան Գագկայ (1) Հայոց եւ Վրաց Շահան Շահի. եւ Կադրաշինէ Հայոց քաղուհի՝ դուստր Վասակայ Սիւնեաց քաղաւորի, յողորմութիւն Աստուծոյ ապաւինեցայ եւ հրամանաւ առն իմոյ Գագկայ Շահան Շահի շինեցի զՍուրբ Կաթողիկէս, զոր եր հիմնադրեալ մեծին Սմբատայ եւ կանգնեցինք Տունն Աստուծոյ նորոգ եւ կենդանի ծնունդ հոգեւոր եւ արձան մշտեն-

(1) Գագիկ Ա.ն է:

շանաւոր, զարդարեցի եւ զարդով պատուականօք, նուեք ինձ ի Քրիստոս եւ զարմից իմ, եւ որդւոց Սմբատայ, Աբասայ եւ Աւետոյ, հրամայեալ իմ եւ Տէր Սարգիս սպասաւորաց եկեղեցւոյս, յետ ելից բարեպաշտ քաղուհւոյս՝ զվարդավառին, յիսնակին, միոջ քառասնիւ կասարել անխափան մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի, երբ ոք զարձանագրեալդ առեւոյթ առնէ՝ դատապարտեալ եղիցի ի Քրիստոս ի վեց ՌՆԼԳ ամսոյն աղամաւ, ի Ռ եւ ԺԲ (1012) ամի մարմնանալոյ Աստուած ղանի..... Ժամի հաւատալոյ ի Քրիստոս Հայոց գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ բնիկ։»

Այս արձանագրութեամբ կը հաստատուի որ Գագիկ Ա. ի կին Կազրամիդէ թագուհին Մայր Տաճարն աւարտած է 1001 թուին, ինչպէս որ պատմութեանս ընթացքին մէջ ալ արդէն յիշեցինք։

Բաց աստի հարաւակողմի զբան որմին վրայ եւս կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը․

«Ի քվին ՈԿԲ (1213) ⁽¹⁾ կամօքն Աստուծոյ եւ Տիգրան ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի շինեցի հալալ ընչիւք իմօվ զասիմաններս մեծափառ սրբոյ Կաթողիկէիս զոր ի բազմամաց հետե խարխալեալ եր եւ ետու նուեք ի սուրբ կաթողիկէս գիմ զանձանակէն կողպակն ⁽²⁾ որ ի կազդնոցին ե երկու տօնական եւ Սուրբ Գրիգոր մին մին եւ երկու սկիհ ⁽³⁾ արծաթի, աւագ խորանին եւ եդի լուծ ի վերայ սպասաւորացս որ ամեն տարին պատարագել յանուն իմ մինչ ցգալուստն Քրիստոսի։»

Այս արձանագրութենէն ալ կը հասկցուի որ Տիգրան անուն հաւատացեալ մեծատուն մը 1213 թուին տնանկող որ Աւագ եկեղեցին նորոգութեան պէտք ունի, նորոգած է մասնաւորաբ կաթողիկէն ու գրեւ տուած այս արձանագրութիւնը, իր յիշատակը օրհնել տալու համար ապագայ սերունդին։

Իսկ արեւմտեան կողմի զբան ձախ կողմին վրայ ալ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը․

(1) Հայկական Թուականները Փրչականի վերածուած են։

(2) Կողպակն—խանութ։

(3) Հին ժանրութեան չափ։

«Կամաւ ողորմութեամբ բարեբարին Աստուծոյ, եւ Առօն Մագիստրոս մեծաբեալ ի մեծափառ քաղաւորութեանցն ի գեղ զարդու եւ ի սեւ մանկութեան իմոյ եկի յարեւելս ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի. բարձրացուցի բովանդակ պարիսպ սորին կարկառակոյս արձանօք, եւ հաստանելոյս ամրութեամբ եւ յիմոց մեծածախ գանձոց ածի շանիւ ջուր յորդաբուղիս ի մեջ ամրոցիս, յուրախութիւն եւ ի զովացումն ծարաւեաց, բերի ոսկի մասանեալ գերապաստութեան զինմնակալ ծիրանածին քաղուհւոյն բաղդից սանց քաղաքիս եւ քաւսային, զոր սան յամ ամե չափուկես լսեցս, ալ եւ ի խնդրոյ իշխանաւորացս խափանեցին եւ զգիւս երկուց լսեց զոր ասյր Մուքայիբն գայս ամեն:»

Ինչպէս վերոյիշեալ արձանագրութիւններէն կը տեսնուի, թաղաւորներէ մեծարուած Առօն Մագիստրոս⁽¹⁾ անուն մեծահաւ բուստ իշխան մը չինել տուած է պարիսպներ, միայն կ'երեւի ու Միջնաբերդի մօտակայ պարիսպները ըսել կ'ուզէ, ուր ջուր բեռնէն ալ կը յիշէ մասնաւորաբար. զժբախտաբար թուականն անընթեռնելի ըլլալով՝ զժուռաւ է ճշտել պատմութեամբ թէ ո՞վ էր յիշեալ Առօն իշխանը:

Այս արձանագրութիւններէն զատ կան նաեւ ուրիշ փոռադրուած արձանագրութիւններ, բայց ուովհետեւ նոր լոյս մը չեն տրուիր մեր գիտցածներուն վրայ, զանց կ'ընենք զանոնք առանձին յիշատակել հոս:

Մասնաւոր օրեր Մայր եկեղեցւոյ մէջ Աստուածային պաշտամունք կը կատարուի եւ Անի այցելողներն իրենց ուխտը հոս կուզան կատարել՝ վերոյիշելով անշուշտ այն աղօթքի մրմունջները, ալիւրենն ու սաղմոսերգութիւնները, որով երբեմն մեր նախնիք կը թնդացնէին Մայր Տաճարի հոյակապ եւ փառայեղ այս կամանն ու երկնաբն ձ կաթողիկէն:

(1) Կամ Առան որ Ահարոն անունին աղաւաղումն է:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1215)

(ՆԱԽԱՐԱՐՈՒ ՔԻԼԻՍԷ)

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (Նախարար քիլիսէ), շինուած 1215ին

Մայր եկեղեցիէն հազիւ հարիւր քաջ դէպի Ախուրեանի ձորը՝ դառափին վրայ, կառուցուած է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի այս հոյակապ եկեղեցին, ուր Անիի բոլոր եկեղեցիներուն մէջ ամենէն ուշագրաւ տեղը կը բռնէ իր ներքին և արտաքին նուրբ քանդակներով ու նկարներով: Շրջակայ Թուրք բնակիչները «Նախարար քիլիսէ» կ'անուանեն այս եկեղեցին:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին թէև Մայր եկեղեցւոյ չափ մեծ ու բաձր չէ, սակայն աւելի անաղարտ մնացած և կործանումէ զերծ եղած է, թերեւս չնորհիւ իր դիրքին՝ որ աւելի ձորին մէջ գտնուելով՝ պահուած մնացած է աւերիչ թշնամիին խուլ գարկու աչքերէն:

Հիմայ գոյութիւն ունեցող աւանագրութեան մը համե-

մատ այս Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին 1215ին շինուած է Սուրբ-
մայի որդի Սմբատէն, որ ըստ հետոյ կը կոչուէր Հոնեկց:

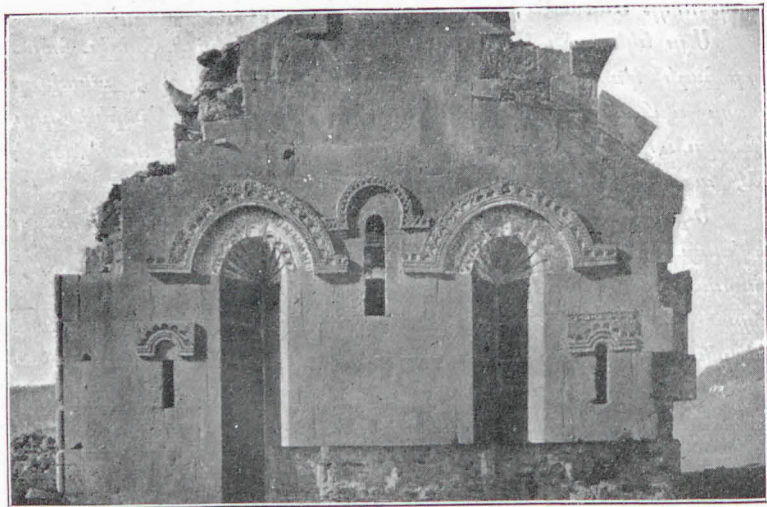
Այս եկեղեցին թէեւ փոքր է Մայր Տաճարէն և հազիւ հար-
իւր հոգի կ'առնէ իւնն մէջ, բայց աւելի գրաւիչ է անով որ
ասոր սիւնազարդ և քանդակազարդ սիւնն կաթողիկէն դեռ
կանգուն է ամբողջապէս, որ շատ չքեղ երեւոյթ մը կ'ընծայէ
թէ՛ առաքին և թէ՛ ներքին կողմէն:

Եկեղեցիին ճարտարապետական ձեւը նոյնն է, ինչ որ Մայր
եկեղեցւոյն է: Ամբողջապէս իր չորս որմնը կանգուն են և քա-
րածածկ տանիքն անշեւտ է, միայն կամառակապ նախագաւիթը
փլած է: Ինչպէս պատկերին մէջ կը տեսնուի, հառաւային և
հիւսիսային որմնը զարդարուած են Մայր եկեղեցիին նման
նրբակերտ 11 կիսասիւններով և քանդակազարդ կամարնեով՝
իրարու հետ միացած. սիւննեւ իւրաքանչիւր խոցակը տարբեր
կենդանիներու պատկերնէ: Կը նեւալայցնէ, ինչպէս ասիւն,
փիղ, վագր, գայլ, արջ, ոչխար, այծ, եղջիւն և այլն: Ասոնք
այնքան ճարտարօրէն քանդակուած են, որ մէկ ակնաւիտ կա-
րելի է ճշտել կենդանիին տեսակը:

Սրբատաշ և միաշափ քարերէ շինուած այս եկեղեցիին իւ-
րաքանչիւր քանդակուած քարերը Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. և այլն...
տառերը կը կրեն, որով կ'ենթադրուի թէ այդ քարերու քան-
դակները զատ զատ քանդակուած են և քարակոխներու շփոթու-
թիւն չառթելու համար՝ նշանադիրքը դրած են և ապա գետեղ-
ուած իւնեց այժմու տեղերը: Այսպէս դժուար պիտի ըլլար
որմերու այդ բարձրութեամբ քարերուն վրայ այդքան նուրբ
կերպով ծաղկանկար և կենդանկար քանդակել:

Այս տաճարին լուսամուտները չափազանց նեղ են, հազիւ
20 սանդիմ լայնք և 80 սանդիմ երկայնութիւն ունին: Կա-
թողիկէին 8 լուսամուտները ձուած և փոքր են որով բոլոր
հին շէնքերու նման տաճարին ներքին մասը շատ մութ ին-
կած է: Այսուհանդերձ հիւսնալի է այս տաճարի ներքին տեսա-
րանը, կամ ըստ տեղացիներուն «նախըջ»ները:

Տաճարի ներքին որմնեւ և կաթողիկէին մէջ ճարտարօրէն
նկատուած են կենդանի և սիրուն գոյննեով՝ Ս. Լուսաւորիչի

Եկեղեցւոյ մը արտաքին քանդակներէն օրինակ մը

կրած զանազան չարչարանքները : Նաև կը տեսնենք Տրդատ Թաղաւոյ ձիու վրայ խոշոր ապարանջաններով , որ ըստ բրոֆ . Մառի իշխանութեան նշան է եղեր՝ հին իշխանաւորներու յատուկ : Կամարներուն և ներքին յիշեալ պատերուն վրայ գեղեցկօրէն նկատուած են անդրանիկ նահատակներէն Նունէ կոյսի պատկերը , Լուսաւորչի հրաշալի տեսիլքը , թէ ի՞նչպէս Յիսուս Միաձին լոյսէ ճառագայթներու մէջէն Արարատեան դաշտն իջած՝ այժմու Մայր Տաճարին տեղը կը բաղխէ , ոսկի ուռով զգրդեցնելով գետինն և Սանդարամետը : Նոյնպէս նկարուած են Աստուածամոր Վերափոխման և անդրանիկ նահատակներէն Ս . Հովնաթիւն կոյսի և ընկերուհիներուն կրած տաժանակի չարչարանքներու բազմաթիւ կերպերն ա՛յնքան կենդանի զիրքերով , որ ականատեսին մարմինը կը փշաքաղուի :

Անկասկի է այս նկարները տեսնել և չսքանչանալ : Այնքան նրբութեամբ և ճարտարօրէն նկարուած են որ մէկ

աճնարկով կարելի է ճշտել պատկերներուն պատմական հնութիւնը :

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի այս տաճարը թէև արտաքին տեսքով Մայր եկեղեցիին կը նմանի, բայց ներքնապէս ոչ, որովհետև Մայր եկեղեցւոյ կործանած կաթողիկէն մինչ չորս հալայ սիւներու և չորս մեծ կամա ներու վրայ կառուցուած է, այս Լուսաւորչի եկեղեցիին մէջ սիւն երբեք չկայ և կաթողիկէն չորս մեծ կամարներու վրայ միայն խարսխուած է :

Ինչպէս Մայր եկեղեցւոյ, նոյնպէս և այս եկեղեցւոյ մէջ մասնաւոր օրեր պաշտամունք կատարուելուն համար՝ Աւագ սեղանը զարդարուած է եկեղեցական անօթներով և զարդերով :

Այս եկեղեցւոյ հարաւային պատի ճակատին վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը .

«Շնորհիւն Ասուծոյ Երահալայիւ Եւ սանաւորս Ասուծոյ որդի Սմբատ Սուլիմայ զսունս Եսու ի սուրբ Գրիգորի որ ի հինն աւեփիսին Է սեռանցն Եւ աղուացս լուսաւորութեան Լուսաւորչի Գրիգորի Եւ զարդարեցի բաւաղիսով, արդարեւ ոսկով Եւ արծաթով մարտիրոսացն Եւ մասամբ Ասուածընկալ Եւ սեռունի զինուորականաց Եւ իշխանաց Եւ կարգեաւորեան Տանց իմոց Շահնշահի Է որ իմ գանձով Եւ վնումամբ հայրենի սեռանց Եւ զկաղղուցն կեսն ցամաք ծովն բոլորն Խ. ու Ե. Բաղաբիս հայրենիսն բաղնիսն ամիլն, իմ որդու ախոռն Եւ մարագն զոր գնեցի, կալ Եւ բակն Ջիրվիգլի ձորի դառն Ինչվի գետն ու գետեգերն Շարբօր գրի ջաղաց, Ա. քարւին շաւաբարն Գ. դանգնու դուռն կաղպակն բոլոր այգի. Ա. կոճեգի, Ա. յարուր գնոց Է Եւ այլ բազում դբակն ածեւ զոր դարձագիրն իմ գրել, Եւ զվանքն Բեխիւնձնովն, սուրբ Գրիգորի վանուցս հոգացող զոր ինչ արձանագրեալ Է խափանել ջանայցե ծառայս Ասուծոյ խափանե զինչեւիցե, կիցինի գկայինի Եւ զՅուդայի ժառանգեացե ի գլուխս, համարս Տացին առաջի Ասուծոյ... Եւ այլն:»

Ինչպէս սոյն արձանագրութենէն կը հասկցուի, մեծահաւատ Սուլիմայ որդի Սմբատ չինած ըլլալ կը թուի, կամ աւելի ճիշտ՝ նորոգած և զարդարած է Հոննեցիին չինած Լուսաւորչի այս հին եկեղեցին և կալուածներ նուիրելով՝ ապահոված է եկեղեցւոյ մատակարարութիւնը :

Ս. ՓՐԿԻԶ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (966)

Ս. Փրկիչ Եկեղեցին, շինուած 966ին

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցիէն հազիւ քանի մը տասնեակ քայլ հեռու՝ գէպ ի բարձրը կը գտնուի Ս. Փրկիչ եկեղեցին զոր կառուցած է Գրիգոր իշխանի որդին Ապղարիայ Մարգարան և կալուածներ կտակելով՝ ապահոված է եկեղեցւոյ պայծառութիւնը :

Մեր ցարդ նկարագրած երկու եկեղեցիներէն բոլորովին տարբեր ճարտարապետութեամբ կառուցուած է այս տաճարը , զի բոլորակ բազմանկիւնի բուրգի մը ձև ունի , մինչդեռ միւսներն և ընդհանրապէս հնագոյն եկեղեցիներու մեծամասնութիւնը՝ կանոնաւոր քառանկիւնի ձև մը ունին :

Թէև ներքին կողմէն մէկ յարկ է , բայց արտաքին կողմէն և յիշարկանի է : Վարի յարկի բազմանկիւնները 16 կամարակապ և քանդակեալ երկձիւղ սիւներէ բաղկացած են , որ չէնքի ամբողջութեան ծառայելէ զատ՝ արտաքուստ գեղեցկատեսիլ երեւոյթ

մը կ'ընծայեն տաճարին: Իսկ երկրորդ կամ վերի յարկն աւելի փոքր ըլլալուն հակառակ՝ 20 կամարակապ և աւելի նուրբ զոյգ սիւներէ բաղկացած է պարզ խոյակներով: Սիւն ընդ մէջ թէ՛ վարն և թէ՛ վերը կան նեղ ու երկայն լուսամուտներ՝ շինուած հին ճարտարապետութեան յատուկ ոճով: Ասով ներքին մասը ըստ հին սովորութեան շատ մութ լինած է, այնպէս որ առանց ճաղի լոյսի անկառելի է ժամերգութիւն կատարել կամ որ և է ընթերցում ընել: Ինչպէս պատկերին մէջ կը տեսնուի, քարէ գմբէթը ամբողջ դեռ կանգուն է, միայն քարեր լինած են ժամանակի աւելի ընթացքին հետ: Մէկ դուռ ունի միայն որ կիսով չափ թաղուած է՝ տանիքէն թափած քարերուն մէջ: Այս դրան ձախակողմը՝ քիչ մը վերօք կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Յամա Ասուածապատիւ եւ հոգեւոր Տեառն Պետրոսի Հայոց Կաթողիկոսի. եւ ի քաղաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Գագկայ Շահանուանի ի ՆԾԵ. (966) քուականիս, ես Ապղլալիպ Մարգպան որդի Գրիգորի իշխանի եւ թոռն Ապուղամրի եւ եղբայր Վահրամայ եւ Վասակայ շինեցի զՍուրբ Փրկչիս ի Մայրաքաղաքիս Անուոյ շատ ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւ եւ շինեցի ի հալալ ընչից իմոց կուղպականի իրիք, եւ ձիքահանք եւ իմ այգի եւ հողաւոր եւ ետու Սուրբ Փրկչիս եւ զարդարեցի ոսկով եւ արծաթով եւ ակամբ պատուականօք եւ ետու Աւետարան եւ տանական եւ ան որոշեցի հին եւ նոր կտակարանօք. եւ կանգնեցի մեզ առաջի Փրկչիս, արդ երե ոք ի մեծաց կամ ի փոքունց ասացուածոց կամ յալ իրացս որ ետու եւ երե յափճակեցեն խափանուին ի ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ լիցին լիմոց աշխարհես եղի լուծ ի վերայ սպասաւորաց եւ զՎարդաւառին աւուրն անխափան կատարեցին:»

Այս արձանագրութենէն կը հասկցուի որ Ս. Փրկչի եկեղեցին Անիի հնագոյն եկեղեցիներէն մին է, կառուցուած 966 թուին՝ Գրիգոր իշխանի որդի Ապղլալիպ Մարգպանի ձեռամբ: Հին իշխաններու բարի սովորութեան համաձայն շատուրն և անշարժ կալուածներով և թանկագին նուիրական անօթներով ու մատաններով իր չինած այս եկեղեցին ճոխացուցիր և հարբու-

տացուցիւ է: Նոյնպէս ձիթահանք մը եւս նուիրած է որ այժմ պեղումներու ատեն յայտնուած է: Այս կարգի ձիթահանքեր՝ ուր ժամանակին կը պատրաստէին եկեղեցւոյ անհրաժեշտ եղած իւղը՝ յաճախ կը գտնուին պեղումներէն:

Այս արձանագրութենէն զատ տաճարի հիւսիսային որմին վրայ կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի ՆԺԴ (965) քվականիս եւ Ապրիլարիպ Մարգպան եւ հրովարսակ ի Սմբատայ Շահանշահն առ կայսրն Յունաց Միխայէլ ի Կոստանդնուպոլիս եւ շահ ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւք բերի մասն ի Սրբոյ խաչին, եւ եկեալ կասարեցի զսահարս զայս եւ զնշան լուսոյ կանգնեցի ի պսակ հարսին Քրիստոսի, եւ եղի լուծ սպասաւորաց եկեղեցւոյս զկիւրակէին աւուրն զիւրապաւսաւն առնել մինչեւ ի գալուսն Քրիստոսի եւ քահանայ որ մեռանի ի Սուրբ Փրկչիս Խ. մի կալցին զեկեղեցիդ: Եւ եթէ ոք ի քահանայից եկեղեցոյս եւ յիմ սպասուցս կամ գրեւոյս յալիւսակէ կամ ծախելով կամ զինչ եւ իցէ պահաւանոօք եւ կամ զագահութեան զհետ երբայ եւ զեկեղեցոյս եկամուսն խորեն ի Սուրբ Փրկչիս ի պէս ոչ անցուցանէ ՅԺԸ (318) հայրապետացն նզովեալ լիցի եւ որ զԳրիգոր երիցու որդիս յեկեղեցպանութենէ հանէ կրկին անիծից պարսական լիցի, իսկ կասարիչք դրի աւրհմեալ լիցի. զԳեորգ գրիչ յիւստիք ի տէր ամեն:»

Այս արձանագրութենէն ալ կը կարծուի թէ Ս. Փրկիչ եկեղեցին 966ին կառուցանող Ապրիլարիպ Մարգպանն եկեղեցւոյ շինութենէն տալի մը առաջ, այն է 965 թուին՝ Հայոց Սմբատ թագաւորի կամ ըստ արձանագրութեան Սմբատ Շահնշահի⁽¹⁾ արքայական հրովարտակով կ'երթայ Կ. Պոլիս եւ ներկայանալով Յունաց Միքայէլ կայսրն՝ մեծ ջանքով եւ մեծ գանձով Անի կը բնէ Ս. խաչեն փոքր մաս մը ու այս եկեղեցին շինելով՝ այդ տէրունական Ս. մատուռքը կը պահէ հոն. ասկէ եկեղեցւոյ անունը կը դնէ Ս. Փրկիչ:

Այս կարգի բոլոր արձանագրութիւններուն մէջ միշտ կը

(1) Շահնշահ=Արքայից արքայ:

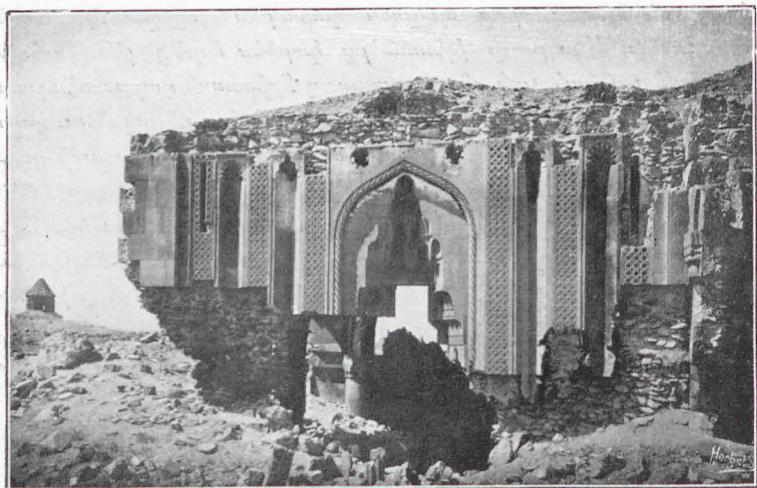
կրկնուի սա յանձնարարութիւնները թէ եկեղեցւոյ պաշտօն-
եայք մասնաւոր օրեր պաշտօն կատարեն մինչև Քրիստոսի
գալուստը: Այս բառի իշխանները կարծես եւեք չեն խորհած
թէ իրենց մեծառօշակ մայրաքաղաքը Քրիստոսի գալուստէն շատ
դարեր առաջ կրնար կործանիլ... և նոյնիսկ աւերակնեալ կոյտ
մը դառնալ: Կամ այն է որ այս իշխանները Քրիստոսի գա-
լուստը մօտալուտ կը կարծեն եղեր՝ ազդուելով Քրիստոսի 1000
թուականին մասին տարածուած անհիմն գրոյցնեւն ու նախա-
պաշարումներէն, և կամ շատ յաւակնտ եղած են իրենց մայ-
րաքաղաքի անբռնարարելիութեան վրայ: Երկուքէն որն ալ
ըլլայ, ինչպէս կ'եսեւի իրենց արձանագրութիւննեւն, շատ բարի
մտքով և մաքուր սրտով մարդիկ եղած պիտի ըլլան ու այսպէս
խորհած ու գրած են:

Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1000)

Անիի հնագոյն եկեղեցիներէն մէկն ալ Ս. Առաքելոց եկեղե-
ցին է որ քաղաքին գրեթէ մէջտեղը կ'իյնայ: Այս եկեղեցին
նշանաւոր է իր գեղեցիակերտ և նրբաքանդակ Արարական ոճով
կառուցուած գուռով, որուն զարդարանքներու նմանն ո՛չ մէկ
եկեղեցի ունի: Երեք գմբէթով կառուցուած է, որ մասամբ
փլկւած է այժմ: Այցելուն կը զարմանայ թէ այդ միակտուր և
մեծազանգուած քարերն ինչպէս և ինչո՞վ բարձրագուցած են
բարձր որմերուն վրայ: Ինչպէս Գագկիսշէն եկեղեցիին, նոյնպէս և
ասոր մէջ արծիւ խոյակներ կան գեղեցիկ կերպով քանդակուած:

Ս. Առաքելոց եկեղեցին կառուցուած է, ինչպէս կը կարծուի,
1000 թուին, որ իր ժամանակին մէջ հռչակաւոր եղած է իբր
աթոռանիստ եկեղեցի Պահլաւունի եպիսկոպոսներուն: Այժմ այս
եկեղեցւոյ մօտէն գտնուած է գերեզմանը Բարսեղ Կաթողիկոսին,
որուն ժամանակ թէև Ամնայն Հայոց Հայրապետութիւնը Կիլի-
կիա էր, սակայն երկու աթոռները լաւ յարաբերութեան մէջ
էին իրարու հետ:

Տաճարին դրան կողմի որմին վրայ կան արձանագրութիւն-

Ս. Առաքելոց Եկեղեցւոյ Աւագ դուռը, շինուած 1000ին

ներ, որոնցմէ ամէնէն հետաքրքրականն է արեւմտեան կամարին վրայ սա դրուածը.

«Ի Թուին ԶԿԹ (1322) Ողորմութեամբ Ասուծոյ եւ Խուանդդէս զուգակից Արաբէկ Շահանշահի, որ յաւսն ամի ել յաշարէս, տեսնուիւն մեծ եղել ի մեզ եւ յաշարհին Արեւելեան, եւ ամուսինն Շալաքին Սահիպդի Պարոն Զաքարիայ յաղագս Պատրոնի հոգւոյն փրկութեան եւ եղբարցն իմոց Երկար կենդանութիւն, ի մեր հայրենի քաղաքն Անի քողաք զկովերոյն եւ զիւշանոյն եւ զհամբրեան եւ զղառնագիրն մեծի եւ փոքու որ եւ զանհաւաստ խափանել ջանաց՝ թէ Հայ լինի կամ Վրացի, կամ Տանիկ հանդիպի, դատապարտի յԱսուծոյ, մասնակից եւ գեհնեակից սասանայի եղիցի, եւ Վրացին⁽¹⁾..... անիծած լիցի եւ Տանիկ յԱսուծոյ, փառաւորելով եւ ի փէյդ ամբարացն ամաւրով եւ սեւերես լինի. իսկ որ հաստատուն պահեն զան-

(1) Անտրգանին բառ մըն է, որ պատշաճութեան հակառակ ըլլալուն՝ զանց էրնենք:

Ս. Առաքելոյ եկեղեցւոյ հարաւակողմի արձանագրութիւնը

քահաս մեր մինչեւ ի կասարած աշխարհի՝ աւրինին յԱմենակալեն, որք այս բանիս հակառակ կան՝ նզովին որպէս զՅուդայ եւ զԿայեն. այս բարիս եւ ողորմութիւն հաստատեցաւ յամենողորմութենէ Ասուծոյ. Պարոն Փիլիպին պսուղ գրիչ :»

Այս խառնակ արձանագրութենէն զատ տաճարին արեւմտեան սիւնին վրայ կայ նաեւ հետեւեալ արձանագրութիւնը .

«Ի քվին 2Ծ (1311). Շնորհիւն Ասուծոյ եւ Արբուդէս որդի Խանէի՝ բոռն մեծաց Զաբարիայի եկի յԱնի հրամանաւ Շահնշահի, Տեսի զհաղաքս աղբասացեալ եւ խիս աւեր մնացեալ, զի շատ հարկ եր ի վերայ դրած որ իսկի զի սկզբանէ չէր եղեալ. Գ. հարկ ի վեր կալալ վասն կենդանութեան եւ արեւշատութեան եղբարցն իմոց Շահնշահի եւ իմ. եւ վասն իմ նախնեաց գերեզմանին համար, բողի զինն հազար կով համբեքեն. զոյխարն, աղիհարկն, երբ ոք յիմ ազգէ լինի երբ յալ սասիփէ, որ զիւշասակս հաստատուն պահէ աւրինի յամենակալեն Ասուծոյ :»

Այս արձանագրութիւնը բաւական կարեւոր է. որովհետեւ ասով կը հաստատուի որ Անին մինչև 1311 թուականն իր գոյութիւնը պահած է իբր նշանաւոր քաղաք, և ինչպէս ընդհանուր կերպով կը կարծուի, 1064 թուականին չէ որ կործանած է: Իրաւ է որ նոյն թուականին Արխաթան եկաւ և պաշարելով Անին՝ յաղթական մտաւ պարիսպներէն ներս և աւար ու աւեր սփռեց ամէն կողմ, սակայն ասկէ վերջ Անին գեռ երկար իր գոյութիւնը պահեց աւելի քան 300 տարի, այսինքն մինչև Լենկ-զիմուրի արշաւանքը, որմէ ետք վերջնապէս կործանեցաւ Անին ու անմարդաբնակ վայր մը դարձաւ:

Ինչպէս կը հասկցուի վերոյիշեալ արձանագրութենէն, Խանի որդին և նշանաւոր Չափաբիայի թուր Արքուդէս՝ Շահնշահի հրամանով Անի կուգայ: Այս Շահնշահն անշուշտ Հայոց Արքայից արքան ըլլալու չէ, որովհետեւ վաղուց կործանած էր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, այլ Վրաց թագաւորի կողմէն եկած ըլլալու է ասիկա, որ կը վկայէ և կ'ըսէ թէ «Եկայ եւ Անին աղիւսացած եւ չափազանց աւեր մնացած գայ, մինչեւ այն ասե՛ն այնպէս եղած չէր երբեք»: »

Այս արձանագրութիւնն իրաւամբ բաւական լոյս կը տա՛նք Անիի վերջին տարիներուն վրայ, բայց, ափսո՛ս, որ այս արձանագրութիւններուն քարերը հետզհետէ թափելու վրայ են:

Կան նաև ասոնցմէ զատ ուրիշ 4է աւելի արձանագրութիւններ, զորոնք զանց կ'ընենք հոս յիշատակել, որովհետեւ նոր լուսաւորանութիւն մը չեն բերեր անցեալին վրայ, այլ պարզապէս կը յիշատակեն քանի մը խանութ կամ արտ նուիրելիին և այս պատճառով իրենց հոգիին համար պատարագ կը պահանջեն մասնաւոր օրերու մէջ զոր միշտ ճշգրտ՝ են կանխաւ:

ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Առաքելոց եկեղեցիէն քիչ մը հեռու՝ Ծաղկոցաձորի եղերքը կառուցուած է Ապուղարեանց Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Մայր եկեղեցւոյ նշանաւոր Տրդատ ճարտարապետը չինածէ նաև

Ս. Գրիգոր Եկեղեցին—Ապուղամբենց, շինուած 1040ին

այս եկեղեցին Պահլաունի Գրիգոր իշխանի ծախքով, Արխապանի Անին գրաւելէն գրեթէ 20 տարի առաջ, այսինքն՝ 1040 թուին, ինչպէս արձանագրութենէ ևս կը հասկցուի:

Այս Ս. Գրիգոր եկեղեցին շինուած է Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ ճարտարապետական ոճով, բաղմանկիւնաձև է (12), բայց անոր պէս արտաքին որմերուն վրայ սիւնաղարդ կամարներ չունի, և աւելի փոքրիկ չըջանակաձև եկեղեցի մըն է՝ կամարակապ և սիւնաղարդ կաթողիկէով մը, որ հիմայ իր սրածայր գագաթով գեռ կանգուն կը մնայ և դամբարան կը կարծուի: Ասոր լուսամուտները թէև Ս. Փրկչի և միւս եկեղեցիներու պատուհաններուն նման նեղ և երկայն են, բայց աւելի գեղեցիկ են և չըջանակուած կիսասիւններով և կիսակամարներով:

Այս փոքրիկ եկեղեցին որ հազիւ 40—60 հաւատացեալ կրնայ պարունակել՝ 3 սիւրուն դուռ ունի. տեղ տեղ սրբատաշ քարերը թափած են և հետզհետէ քանդուելու հակամէտ: Արտաքին հիւսիսային որմին վրայ կը կարգացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

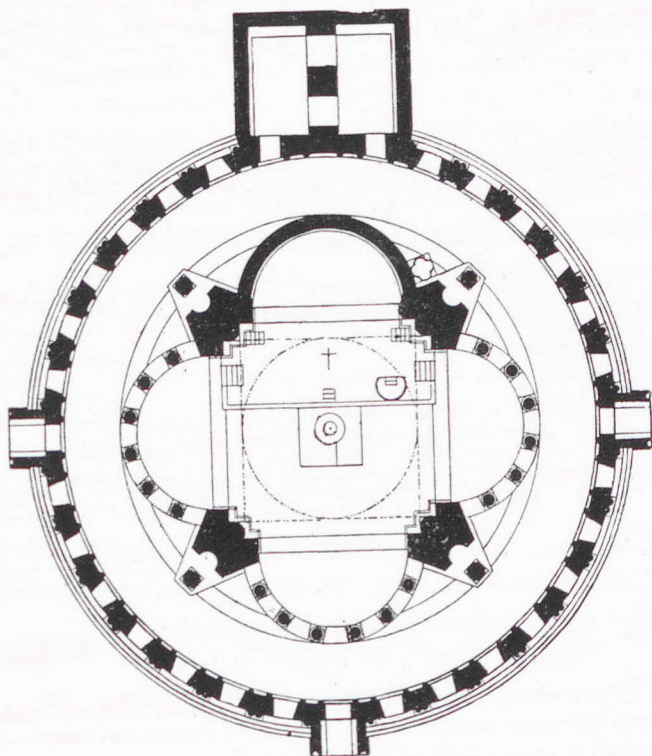
«Ի քվին ՆՁԹ (1040). Ես Ապղարիայ Հայոց Մարգարան որդի Գրիգորի եւ բոռն Ապուղամրի Հայոց իշխանաց, քեպէս եւ անեսն էի ի հաւրէ իմմէ, յաղագս կրստեռութեան այլ հարկեցայ ի ծնաւդական սիրոյն եւ շինեցի զայս հանգստարան հաւր իմոյ Գրիգորի եւ եղբաւրն իմոյ Համգէի եւ Հովհաննէսի եւ շինեցի սենեակ Բ. սուրբ Ստեփաննոսի եւ սուրբ Գրիգորի..... պայման քահանայից այս է, որ զամեն ուրբար ի Սուրբ Մրբոցն մտանել ժամն իմ մաւր Շուշանայ արասցին, եւ զգաբարն իմ հաւրն Գրիգորի, եւ ի սուրբ Քրիստափաւր զամեն ուրբար իմ Քեռուն Սագոյին եւ զգաբար իմ եղբաւր Համգրին, եւ առաջաւորացն ուրբարի եւ աղուհացից ուրբար աւուրն Փոխն, արձակ աւուրքն արասցին Ը. աւուր: Արդ երէոք ի Քահանայից Եկեղեցեացդ զայդ ժամ խափանէ եւ կամ պղերգանաց եւ աւուր անցնէ նզովեալ եղիցի ի հաւրէ եւ յորդոյ եւ ի սուրբ հոգւոյն եւ ի ՅԺԸ (318) Հայրապետացն, եւ բաժին նորայ ընդ Յուդայի սասանայ եղիցի կասարիչ գրոյս աւրհնեալ լիցի ամեն:»

Ապուղամիր Հայ իշխանի թոռ եւ Գրիգորի որդի Ապղարիայ Մարգարան 1040ին կը չինէ այս փոքրիկ զամբարանը=մատուռն իր հօր, մօր եւ եղբայրներուն յիշատակին համար, եւ օրեր կ'ուրոշէ՝ պատուիրելով որ իր եւ իւրայնոց հոգւոյն համար պաշտօն կատարուի. հակառակ պարագային կ'ըսէ «Անիծեալ րլլան 318 Տիեզերական հայրապետներէն եւ Յուդայի բախսին արժանանան:»

Այս արձանագրութենէն զատ կան նաեւ քանի մը աննշան արձանագրութիւններ, որոնք այդի, արտ եւայն կտակելու յիշատակարաններ են:

Ահա այս կարգի փոքրիկ մատուռներու բազմութեան պատճառով է որ Անին կոչուած է «Հազար եւ մէկ եկեղեցիներու քաղաք»: Եկեղեցիները շատ անգամ իրարու կից են եւ միասին մէկ եկեղեցի մ'իսկ չեն համարուիր՝ չափազանց փոքր ըլլալուն համար, այնպէս որ յաճախ այս եկեղեցիներն ոչ իսկ 100 հաւատացեալ կրնան բովանդակել:

ԳԱԳԱՇԷՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1000)

Յասակագիծ Զուարթնոց եկեղեցւոյ

Ծաղկոցածորի եղբրքէն քիչ մը հետո՝ Բագրատունեաց պարստին բաւական մօտ Գաղիկ Ս. 1000ին կառուցած է այս հոյակերտ Գաղկաւէն Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ իր ճարտարապետական հրաշալի ոճով եղական է և որուն նման է Ս. Էջմիածնի մօտակայ հռչակաւոր Զուարթնոց եկեղեցին:

Բրտֆ. Մառ նոր գտաւ այս եկեղեցին, որ իր անավոր ճարտարապետութեամբ՝ հմուտ այցելուին մասնաւոր ուշադրու-

Թիւնը կը գրաւէ: Մինչդեռ ցարդ մեր նկարագրած եկեղեցիները կամ՝ քառանկիւնի են և կամ՝ բազմանկիւնի, այս Ս. Գրիգոր եկեղեցին չորս մեծ աղեղներով խաչաձև չրջանակ մը կազմած է, այնպէս որ հնազէտ ճարտարապետներ պարզապէս հիացած են այս եկեղեցւոյ հրաշալի ճարտարապետական բացառիկ ոճին վրայ: Այս Գազկաչէն եկեղեցին անով աչքառու է նաև որ, մինչդեռ բոլոր հին և նոր եկեղեցիներու աւագ սեղաններն արեւելեան որմին առջև չինուած են, այս եկեղեցւոյ աւագ սեղանը տաճարին ճիշտ մէջտեղն է, այսինքն՝ չրջանին ճիշտ կեդրոնը, ուր պէտք է բարձրանալ քարէ աստիճաններով: Այլ աւելի հետաքրքրական է, երբ յիշենք թէ եռաջարկ է այս եկեղեցին՝ որ թէև այժմ հիմնայատակ կործանած, սակայն բեկորներէն կարելի եղած է գտնել անոր նախնական ձևը: Եկեղեցւոյ հետզհետէ փոքրցող վերի երկու յարկերը կանգնած են ներքնապէս մեծազանգուած քարերէ չինուած չորս հսկայ սիւններու վրայ, որոնց քանդակազարդ չորս խոյակները թեւատարած արձիւններ են: Աւագ սեղանին բեմը գեանէն մօտ մէկուկէս միլլր բարձր է և ունի 3 գուռ:

Դիտելի է որ ամէնէն հնագոյն եկեղեցիներու, ինչպէս Զուարթնոց և այս Գազկաչէն Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ ճարտարապետական ոճը բոլորովին արտասովոր հանգամանք մը ունի. բոլորակաձև է, աշտարակաձև, որ հետզհետէ բարձրանալով՝ կը նեղնայ: Աւագ սեղանը չրջանակին ճիշտ մէջտեղն է և սովորականէն շատ բարձր: Ասոր բեմն ալ աստիճանաւոր, քարէ քառակուսի պատուանդանով կը բարձրանայ:

Այս Գազկաչէն Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է Զուարթնոցի ճարտարապետական ոճի ընդօրինակութեամբ, ինչպէս կը պատմէ Ասողիկ⁽¹⁾:

Այս եկեղեցւոյ հիւսիսային որմին կողմը՝ մեծազանգուած հողի պեղումներու մէջէն գտնուած է Գազիկ Ա. բազալտի քարէ արձանը, իրական մեծութենէ աւելի խոշորութեամբ և ձևքերն առաջ կարկառած, որոնց մէջ բռնած է իր չինած այս

(1) Տես Զամչեան պատմութիւն, Հ. Բ., էջ 873:

5

Վրաց եկեղեցոյ ներքին մասը

մէջ, ներքին մասը սիւններով ու կամարներով գեղեցիկ շինուածք մը ունի: Գեանափոր քանի մը կամարներ կը տեսնուին, որ թերեւս եկեղեցւոյ գանձարանն եղած ըլլայ երբեմն: Յաւալի է որ արձանագրութեան որոշ հատքեր տակաւին գտնուած չեն, սակայն ոմանք «Նխարատուն» ալ կ'անուանեն:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՊԱԼԱՏԸ

Անիի հիւսիս-արեւմտեան հեռաւորագոյն ծայրը՝ Ծաղկոցածորի գահաւանդին վրայ կառուցուած է Բագրատունեայ պալատը, զոր ոմանք Զորանոց ալ կը կոչեն:

Նուայարկ, սրբատաշ քարերով կառուցուած շինութիւն մըն է, որու հիմը ձորի կողմէն դրուած է կամարակապ հաստարուն սիւններու և մաս մըն ալ պարիսպի վրայ: Ասոր լուսամուտներն այժմու սովորական պատուհաններու նման մեծ են, այնպէս որ

Բագրատունեաց պալատի նակարք

այս հին աւերակներու մէջ այսքան մեծ լուսամուտ ունեցող շինութիւն չկայ՝ բաց ի Մայր եկեղեցիէն :

Արաբական ճարտարապետական ոճով կառուցուած քանդակազարդ հիւանալի դուռ մը ունի արեւելեան կողմէն որ գոյնզգոյն մողայիլի բաց կարմիր և սև քարերով նաշխուռն է :

Դժբախտաբար որ և է արձանագրութիւն չի կրեր, կամ աւելի ճիշտ՝ արձանագրութիւն կրող քարերը թափած ըլլալուն, որովհետև հին ժամանակները սովորական շինութիւն մը իսկ առանց արձանագրութեան չէին թողուր, ուր մնաց պալատ մը :

Այս աւերակ պալատն առաջին շէնքն է որ եռայարկ է . ընդհանրապէս նախկին շինութեանց մէջ բազմայարկ, նոյն իսկ երկյարկանի շէնքեր հազուադէպ են, այլ միայն միայարկ են :

Եթէ այս պալատին արեւմտեան կողմէն վար զիտուի, աչքի առջև կը պարզուի սքանչելի համայնապատկերը մը, որ խոր սպաւորութիւն կ'ընէ այս անդնդախոր ձորի գահալէժի վրայ,

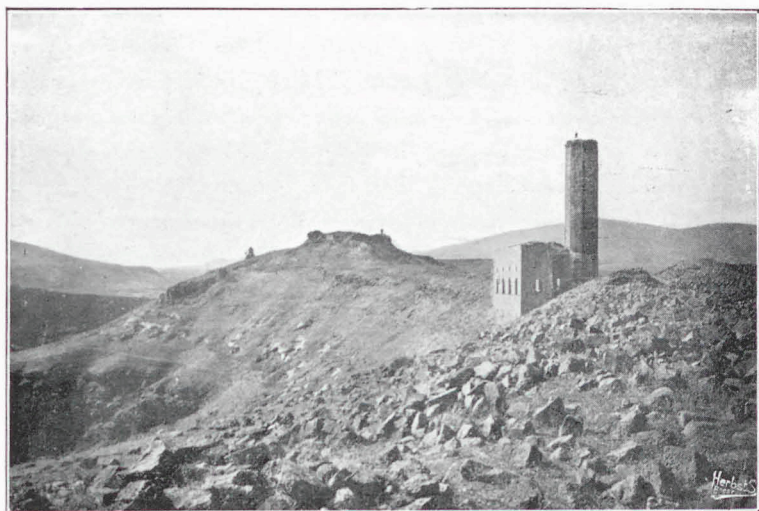
Բագրատունեաց պալատի հարավակողմը

որովհետև ասկէ կարելի է տեսնել Մազկոցաձորն իր ամբողջ լայնութեամբ և երկայնութեամբ և Ալաճա գետակը՝ որ օձապտոյտ գալարումով կ'երթայ կը թափի Աղջկայ բերդի մօտ Ախուրեան գետը: Մանաւանդ ուշադրաւ է դիտել Մազկոցաձորի մէջ գտնուած բազմաթիւ քարայրներն ու քարանձաւները, առնց մէջ կան ո՛ր բնական են և կան ո՛ր արհեստականօրէն չինուած են և յաճախ գաղտնի անցքերով իրարու հետ ներքնապէս միացած:

Դժբախտաբար հակառակ Անիի նախապէս այնքան հուշակաւոր մայրաքաղաք մը ըլլալուն՝ պալատներու հետքեր ասկէ զատ չկան, միայն Միջնաբերդին մէջ Պահրաւունեաց պալատի աւերակները կը տեսնուին ու կը յիշուին, մինչդեռ պէտք էր որ Բագրատունի կենցաղատէր և մեծափարթամ թագաւորներուն բազմաթիւ պալատներու և իշխանական ապարանքներու հետքեր գտնուէին այժմ: Կ'երեւայ որ ընչաքաղց թշնամին նախ գտնոնք աւարի ու աւերի մատնած է:

ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ

(ԱՅՏՄ ԹԱՆԳԱՐԱՆ)

ԱՆԻԻ Կաթողիկոսարանը (14×12), այժմ թանգարան

Ծաղկոցածորի եզերքէն անցնելով Ախուրեանի ձորի եզերքը՝ Միջնաբերդ երթալու ճամբուն վրայ, կառուցուած է ապառաժի մը վրայ Անիի կամարակապ և սիւնազարդ Կաթողիկոսարանը, որ Սելճուկներու ժամանակ մզկիթի վերածելով՝ անոր կից շինած են բազմանկիւնի հսկայ սրբատաշ քարերով աշտարակ մը իբր «Մինարէ»։ Այս պատճառով է որ շատեր այս շինութիւնը կոչած են դիսարան, ոմանք՝ դասարան և ուրիշներն ալ՝ մզկիթ։ Անիի բաց-նամակներու = փոսք-փառքներու մէջ ալ իբր «Անիի Աշտարակ»ը յիշուած է։ Ուրիշներն ալ Արփունի խորհրդարանը կը կարծեն։ Այնպէս որ շատեր այս անուններու զանազանութեան պատճառաւ չփոթելով՝ կարծած են թէ տարբեր շէնքերու աւերակներ են, մինչդեռ նոյն շինութիւնն է տարբեր

անուանով, կամ տարբեր ժամանակներու մէջ տարբեր նպատակներու ծառայած է ըստ պահանջի:

Սա Ախուրեանի գահաւանդին վրայ միայնակ սրբատաշ քարերով կառուցուած քանդակազարդ շինութիւն մըն է, 12 մեղր լայնքով և 14 մեղր երկայնութեամբ որու ներքին մասը կամարակապ և սիւնազարդ ըլլալով՝ հիմայ նմանը Անիի մէջ Հկայ, այլ Ղօշարխնի մէջ միայն կը գտնենք՝ իբր Արքունի խորհրդարան:

Ինչպէս նկարին մէջ կը տեսնուի, ներքին մասը շատ տպաւորիչ է և վեհաշուք, շնորհիւ հինգ (երբեմն 6) սիւնազարդ և կամարակապ կերտուածքին. սիւներու հաստութիւնը 85 սանդղիմ է և խոյակները քանդակազարդ են և կամարները՝ կիսաձուսած և աւարակուռ, այնպէս որ հակառակ դարերու աւերիչ ազդեցութեան՝ դեռ կանգուն մնացած են ցարդ: Արեւելեան որմին վրայ որ Ախուրեանի ձորը կը նայի՝ կան 5 խոշոր լուսամուտներ՝ Մայր եկեղեցւոյ մեծ լուսամուտներու նման և ուրիշ կը նշմարուի Ախուրեան գետը, որ խոշոր պուսայի մը նման կը գալարի ձորն ի վար՝ մերթ հեզաստ և մերթ շառաչալից:

Կաթողիկոսարանին կից կը բարձրանայ հակայ վեցանկիւնի աշտարակ-մինարէն որ աւելի քան 20 մեղր բարձրութիւն ունի և ցարդ կործանած է. ուրեմն զիւրին է հետեւցնել թէ ո՛րքան ամրակուռ շինուած է. ասոր վրայ Արաբական արձանագրութիւններ ևս կան:

Թէպէտ այս արձանագրութեամբ կատիլի եղած չէ ճշտել, և միայն «Ալլահ» բառը կը կարդացուի Արաբերէն տառերով, սակայն կը կարծուի որ կամ Կաթողիկոսարանի եղած է և կամ դատարան, որուն տակը չորս կամարակապ նկուղներ ևս կան այժմ: Այս շինութիւնն է որ Բրոֆ. Նիկողոս Մառ այժմ թանգարանի վերածած է՝ փրած մասերը նորոգելով և երկաթեայ 2 դռներով ամրացնելով. ասով այժմ այս հին Կաթողիկոսարանը կը կոչուի «Անիի Մառեան քանդաւան»:

Թանգարանէն ներս մտնելով՝ հանդիպակաց որմերուն վրայ շինուած կը գտնենք մէկ թիւ լայնութեամբ տախտակէ բաց դռաններ, որոնց վրայ գետեղուած են Անիի աւերակներէն զրոհուած քարէ նուրբ քանդակներու տարբեր օրինակներ, իսկ

դրան զէմի պատին տակ ապակիէ գոց պահարաններու մէջ շարուած են՝ նիւթերու տեսակներու կարգով՝ պեղումներու ժամանակ գտնուած հանածոները :

Ասոնց մէջ կը գտնենք կմախքներու հետ կաշիի կտորներ , իշխանական դամբարանէ հանուած մետաքսէ շապիկներ , որոնց վրայ կը գտնուին ցարդ անաղարտ մնացած նրբաճիւս կենդանա-
կերպ բանուածքներ , աղեղներ , երկաթէ մեծ ու փոքր հարիւրէ
աւելի նետի ծայրեր՝ կամ սլաքներ , երկաթէ և քարէ տաղար-
ներ , այլեւայլ գործիներ արհեստական , պղնձէ բուրվառներ , նի-
զակի ծայրեր , նրբաճիւս մետաքսէ և երկաթէ զարդարանքներ ,
գեղանկար և գեղակերտ յախճապակիէ թանկարժէք անօթներ ,
սափորներ ու պնակներ : Ինչպէս և երկաթէ շղթայի կտորներ ,
պղնձեայ ամաններ , երկաթէ կողպանքներ , գոներու երկաթէ
հնօրեայ ծիւղիներ , երկաթէ նիզեր , երկաթէ սեղանի և յախճա-
պակիէ անօթներ , ապակիէ կանթեղներ , մանաւանդ մասնաւոր
յիշատակութեան արժանի է պղնձեայ բազմաշտանակ մեծ ճա-
հակալ մը որ շատ հազուադիւս ըլլալուն՝ մեծ արժէք ունի :

Այս ապակիէ դարաններու մէջ կը գտնուին ամէն կարգի
բազմաթիւ գործիներ , անօթներ , քանդակներ , զէնքեր , վահան-
ներ , եայլն եայլն որոնցմով շատ զիւրին է ճշտել մեր նախնեաց
իրենց ժամանակի քաղաքակրթութեան մէջ ունեցած մեծաքայլ
յառաջդիմութիւնը :

Այս թանգարանի մասնաւոր ապակեդարանի մը մէջ պահ-
ուած է Գագկաշէն Ս . Գրիգոր եկեղեցւոյ մօտը՝ 1906 թուին
գտնուած Գագիկ Ա . Բագրատունեաց քաղաւորի արձանն որ
Ժ . դարու Հայ արուեստի գեղեցիկ նմուշ մըն է : Ասոր մօտ
կանգնած՝ Վեհ . Ս . Կաթողիկոսը նկարուեցաւ , ինչպէս կը տես-
նուի պատկերին մէջ :

Այս արձանի մօտ՝ որմին վրայ , բարձրը հաստատուած է
Գագիկ թագաւորի անվնաս կերպով գտնուած Ս . Գրիգոր եկե-
ղեցւոյ փոխանկար նմուշը , որ կատարեալ արուեստագէտի մը
գործ ըլլալ կը թուի իր այնքան նրբութեամբ և ճաշակաւոր
ոճով :

Բրոֆ . Նիկողոս Մառ իր անուամբ կոչած է այս թանգա-

Գազիկ Ա. քաղաւորի արձանը եւ Մասթնու Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

րանը՝ որով ծանօթ է իբր Մառեան թանգարան և որ օրըստօրէ կը ճոխանայ պեղումներէ զանաւոր նորանոր հանածոներով :

Այս Մառեան թանգարանէն՝ զատ՝ քիչ մը հեռու կայ նաև Ծաղկոցաձորի մօտ ուրիշ թանգարան մը, որ նոր չէնք մին է և յատկացուած՝ միանգամայն Բրոֆ. Մառի և օգնականներուն իբր աշխատանոց որուն վրայ կը ծածանի Ռուսական զրոյշ :

Այս տեղ կը պահուին Ասորերէն բեւեռագիր արձանագրութիւն կրող քարի կտորներ, ինչպէս նաև Լատիներէն, Յունարէն, Հայերէն, Արաբերէն, Վրացերէն արձանագրութիւն պարունակող մեծ ու փոքր բազմաթիւ քարի բեկորներ և քանդա-

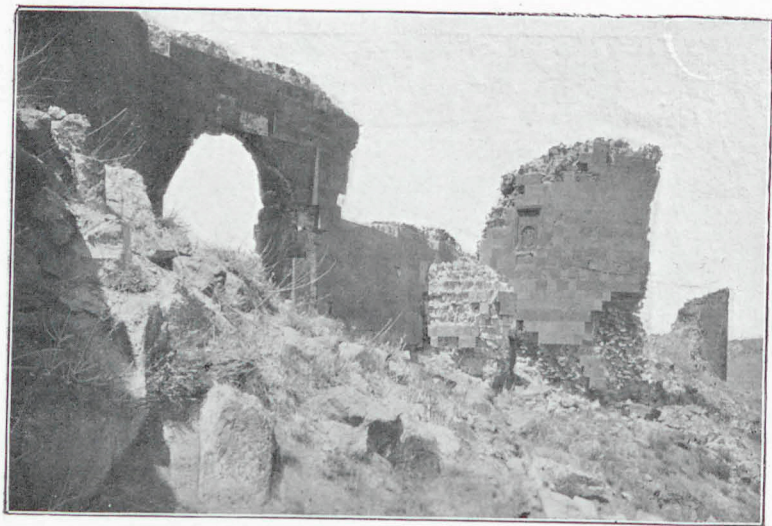

Հռչակաւոր Միջնաբերդը

կազարդ խաչքարեր, որոնք գիտական մեծ արժէք ունին և որոնց չնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ ճշտել հետզհետէ ամէն ինչ և ուսումնասիրել Հայոց 8—13 դարու քաղաքակրթութեան պատմութիւնը։ Դժբախտաբար այս մասին մեր ազգային պատմիչները չառ քիչ բան գրած են՝ առաւելապէս զբաղելով արտաքին և ներքին պատերազմներու պատմութեամբ։

ԱՆԻԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԸ (960)

Անիի ամէնէն ուշագրաւ աւերակներէն մէկն է երբեմնի հռչակաւոր Անիի միջնաբերդը զոր Աշոտ Գ. Ողորմած՝ Բագրատունեաց թագաւորը շինել տուաւ իր թագաւորական գահը բարձրանալէ քիչ մը ետք։ Այս ամբակուռ միջնաբերդն իր ժամանակին ահա Եւրասիոյ առթամ է Անի արչաւող ամէնէն ահարկութիւնամիտներուն իսկ։

Միջնաբերդին մէջ Պանլաւունեանց պալատին փլասակները

Միջնաբերդը կառուցուած է Անիի հրումանդանին ամէնէն հարաւային ծայրը՝ բլուրի մը վրայ որ Ախուրեան գետէն 120 մեղր բարձր է։ Ասիկա Անիի միակ բարձրութիւնն ըլլալով՝ կ'իշխէ իր զիրքով ամբողջ քաղաքին վրայ։ Բրոֆ. Մառի կողմէ բերդն այժմ՝ բաւական մաքրուած ըլլալով՝ հին բաժանումներն որոշապէս ի յայտ եկած են, թէև դժուար է որոշապէս ճշտել թէ հին ատեն այդ բաժանումներն ինչ նպատակի կամ պէտքի ծառայած են, մանաւանդ որ այս մասին դեռ լուսաբանող արձանագրութիւններ գտնուած չեն։

Միայն կը գտնենք 3—4 կանգուն հաստութեամբ միակտուր խոշոր քարերով կառուցուած պարիսպներու հիմեր, հսկայ դռներ, կիսափուլ կամարներ, տեղ տեղ կիսակործան քարէ գմբէթներ, գաղտնի անցքերու հեռքեր, գետին խնկած և քանդուած կամարներու և գմբէթներու մեծազանգուած մնացորդներ։ Ահա այն ամենքը, ինչ որ մնացած է Անիի երբեմնի համալուար Միջնաբերդէն։

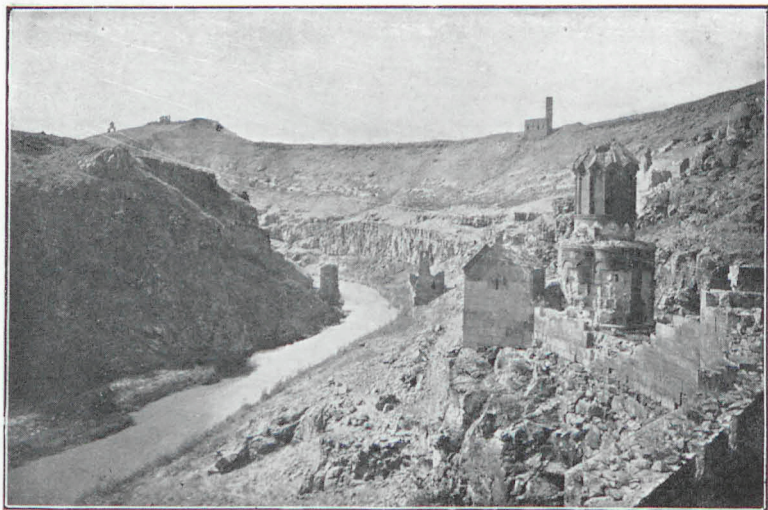

Աղյկայ-բերդը=Ղրգ-Ղալա պատմական փառաձայուն վրայ
եւ Միջնաբերդի մասուռը

Կը կարծուի թէ այս Միջնաբերդին մէջ եղած բլրայ Պանլա-
ւունեաց պալատը, ուր անշուշտ կային թագաւորին և իշխան-
ներուն յատուկ յարկաւաժիններ, քանի որ պատմութիւնէն զի-
տենք թէ երբ թշնամիներն Անին ամիսներով կը պաշարէին,
անոնք կը քաշուէին Միջնաբերդը՝ իբր ապահովագոյն վայր, որ
ջուրի և այլ պէտքերու համար գաղտնի անցքերով հաղորդակ-
ցութեան մէջ էր Ախուրեան ձորին և գետին հետ:

Միջնաբերդէն քիչ մը վար՝ գահաւանդին վրայ կը գտնուին
հետքերը փոքրիկ երկու մատուռներու, որոնցմէ մէկին գմբէթը
դեռ մասամբ կանգուն է. ասոնք այնքան ճարտարապետական
ուշագրաւ ոճ մը չունին:

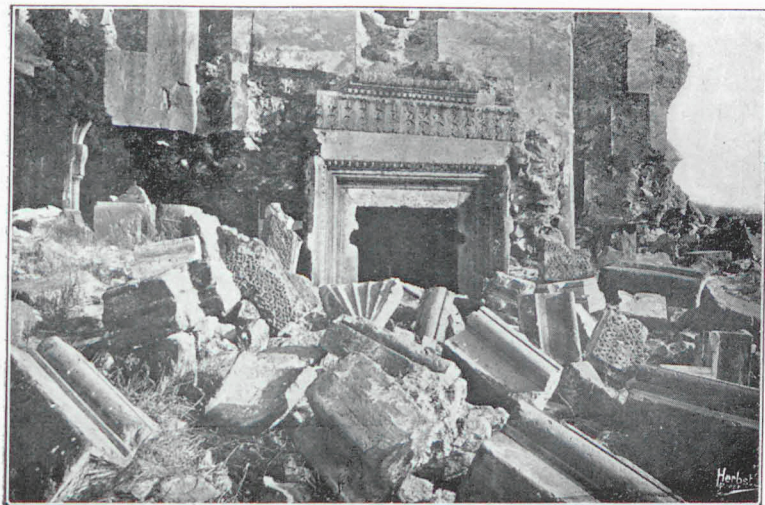
Միջնաբերդի բլուրն Անիի բարձրագոյն կէտն բլլալով՝ երբ
այցելուն այս բերդին վրայէն վար դիտէ, դէպ ի հեռուն՝ Աղջկայ-
բերդը և ձորը, ուր Ախուրեանը մեծ ներքին աղեղ մը ձեւացնե-
լով՝ կը հոսի դէպ ի հարաւ, արդարեւ չի կրնար իր սքանչացումը

Ախուրեան գետի վրայ երկյարկանի կամուրջի փլասակները
եւ Բեխենց վանքը

դասիկ • Նոն մարդուն արհեստն և արուեստը միացած ընտելեան անմատչելի գահավեժ անդունդին հետ՝ այնպիսի անմատչելի բրած են Միջնաբերդն որ իրաւամբ ամենազօրեղ թշնամին իսկ պահ մը յաղթութենէ աւելի իր պարտութեան վրայ մտածել պիտի ստիպուէր :

Միջնաբերդի վրայէն միայն կը տեսնուի Անիի հրուանդանին հեռաւորագոյն ծայրին վրայ՝ Ալաճա վտակի և Ախուրեանի գետախառնուէքը՝ Աղջկայ-քերդը=Ղըզ-Ղաղա որ կառուցուած է սեպածե լերկ և չերտաւոր ապառամներու վրայ ուր մատուռ մըն ալ կայ : Սա կը յիշեցնէ Սև ծովի կողմերը ձկնովալիներու անմատչելի տեղերու վրայ կառուցուած ամրոցները : Այս տեղ ընտելիւնն անբացատրելի կերպով հրաշալի է • անկարելի է դիտել և յագեցնալ հրաշագեղ այս տեսարանէն : Մայր եկեղեցիին ուղղաթեամբ Ախուրեանի ձորին մէջ կը տեսնուին հսկայ աւերակները Ախուրեանի նշանաւոր կամուրջին

Արփայազուն մանկանց դամբարանը Միչնաբերդին մեջ

որ ժամանակին երկյարկանի եղեր է և հակայ կամարով մը իրարու միացուցած երկու եղերքները :

Մարդ կը հիանայ հին ճարտարապետներու արհեստի և արուեստի մեծ հմտութեան վրայ, երբ կը տեսնէ ու կ'երեւակայէ անդնդախոր ձորին վիթխարի պատուուածքին վրայ, գետի ջրէն մօտ 30 մեղր բարձր երկյարկանի կամուրջ մը, որուն մեծ կամարն առանց սիւնի իրարու հետ կապած է երկու եղերքներու վրայ կառուցուած կամուրջին աշտարականման երկու մեծ խարխալները : Մանաւանդ երբ նկատի առնենք թէ Ախուրեան գետը այդ տեղը մասնաւորաբար քանի մը մարդաշափ խորութիւն տնի և ջրի մակերեսէն կամարի բարձրութիւնը առ նուազն 20 մեղր ըլլալու է և աւելի ալ . բաց աստի նկատի առնելով այս պարագայն թէ ի հնումն չէնքերն երբեք երկաթով ազուցանել չէին գիտեր, մեր զարմանքը առ այս ա՛լ աւելի մեծ կ'ըլլայ :

Կամուրջի հանդիպակաց եղերքէն քիչ մը հեռու կը գտնուի Գեւեղմանոցն, ուր քաղաքին մեռեալներն երբեմն կը թաղուէին ,

Արժուական բաղանիի փլատակները

մինչ իշխանական դամբարանները քաղաքին մէջ եղած են, ինչպէս՝ Արխայագուն մանկանց դամբարանի փլատակները կը գտնուին Միջնաբերդին մէջ:

Կամուրջին մօտերը՝ Մայր եկեղեցիէն քիչ մը հեռու ձորին մէջ կը տեսնուին մնացորդ աւերակները Կուսանաց վանքին որ Ս. Ստեփանոսի նուիրած կը կարծեն ոմանք. ասիկա Բեխտէնց վանք կոչուած գեղակերտ փոքրիկ մատուռ մըն է՝ սինազարդ փոքրիկ կաթողիկէով, որ դեռ կանգուն կը մնայ:

Կուսանաց այս վանքին արեւելեան կողմի որմին վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի քվին ՆՅԹ (1010) Արապբէկ Ամիր սպասալար Շահանշահի ՄԾԻԳ Նոբար Սալթ Խոպէս Մաքէս եւ իմ կենակիցս Թէնի, եւ իմ եղբայր Մարկոս, յայսմ ժամու որ պարոն ողորմեցաւ զվանս մեզ եւ վաղ բարեպաշտ Տիգրան ջուր եւ ի վանս, որ ի յանժրութենէ խախտեալ էր եւ կտրեալ, մենք վանս արեւաշուքեան Շահանշահի եւ Խուրանդին եւ իւրոյ

Ախուրեան գետ տանող Արփայական ճանապարհը

որդւոյն Զաֆարի, եւ վասն մեր հոգւոյ յիշատակ բերաք զզուր եւ հաստատեցաք. յիշեցեք ի Քրիստոս» :

Ինչպէս կ'երեւի արձանագրութենէն, այս վանքը խախտած ըլլալով՝ նորոգած և ջուր բերել տուած է վերոյիշեալ անունով մէկը որուն անունը իսկապէս այնքան լաւ չի կարգացուիր արձանագրութեան վրայ :

Վերջերս Բրոֆ. Մառ գտաւ նաեւ Անիի շուկաներէն մէկը, որ նեղ փողոց մըն է զէմ առ զէմ կառուցուած փոքրիկ քարաշէն կրպակներով :

Ս. Փրկիչ եկեղեցիէն զէպ ի արեւելք կը գտնենք փլատակները Արփուկական թաղանիթի մը, որ կառուցուած է Արտաքին պարխաներու արեւելեան ծայրագոյն կէտին վրայ՝ Ախուրեանի ձորի եզերքին :

Միջնաբերդի ճամբուն վրայ գտնուած է նաեւ փողոց մը, որու ներքեւէն հանուած են թրծուած հողէ խողովակներ, որով

Այաճա լեռներէն երբեմն ջուր բերած են եղեր Անիի ջուրի պէտքերու գործածութեան համար :

Իսկ վերեւ գտնուած նկարն է Ախուրեան գետ տանող Արփայական կանաւալիսայ ճանապարհը , որ սկսելով արքունական բաղանիքի մօտէն՝ կ'իջնէ գէպի ձորը՝ Ախուրեան գետը :

Քանի պեղումները շարունակուին , միշտ նորանոր գիւտեր երեւան կուգան , այսպէս հարստացնելով Անիի Մատեան թանգարանը և նոր լոյս տալով միանգամայն Հայ ժողովրդեան անցեալ քաղաքակրթութեան վրայ :

ԱՆԻՒ ՄՕՏԱԿԱՅ ՂՕՇԱՎԱՆՔԸ (985)

(ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ)

Անիի արտաքին պարիսպներէն դուրս ելլելով՝ քառորդ ժամ հեռու կը տեսնենք Հովուաց եկեղեցին : Ասկէ քիչ մը հեռու կը գտնուին երկու յաղթական աշտարակներ , որ կ'երեւայ թէ երբեմն դրան պաշտօն կատարած են : Այս աշտարակներէն քառորդ ժամ ևս հեռու կամ Անիէն կէս ժամ հեռու բլուրի մը վրայ կառուցուած է Ղօշա-վանք , որ «Զոյգ վանք» ըսիկ է և որուն ի հետեւն Հոռոմոսի վանք անունը կուտային՝ վանականները Յունաստանէն եկած բլլալուն համար⁽¹⁾ :

Անյաւնոս Ասողիկ կը պատմէ թէ Պատկերամարտի դարուն Հայ վարդապետներ Յոյներէն փախչելով՝ Յովհաննէս վարդապետ աստճնորդութեամբ կուգան այս գիւղը և կը յինեն 985ին , Աքաս թագաւորի օրով , հռչակաւոր այս վանքը , ուուն վրայ ճարտարապետներ մեծ հիացումով կը խօսին : Կարելի է ըսիկ թէ Ղօշավանքի ներքին ճարտարապետութիւնն և մանաւանդ սիւնադարդ նախադաւիթն և գաւիթը կը գերազանցեն իսկապէս մինչև հիմայ մեր նկարագրած աւերակները :

Հոռոմոսի այս վանքը կամ Ղօշա-վանքը կառուցուած է համանուն գիւղին մէջ , ուր հարիւրէ աւելի Հայ գիւղացի ըն-

(1) Տես Չամչեան պատմութիւն , Հատոր Բ. , էջ 823

Անիի մոտակայ Ղոջա վանք—Հոռոմոսի վանքի արձափին Երեւոյթր (16×10)

տանիր, քննիր ընակութիւնն հաստատած են: Գիւղը կը գտնուի այն ճորի եզերքը՝ ուրկէ կը հոսի Ախուրեան գետը դէպի Սնի:

Այնպիսի ճարտարապետական մեծ հմուտութեամբ կառուցուած է այս վանքը որ հակառակ Անիի հնազոյն շինութիւններէն մէկն ըլլալուն՝ դեռ ամբողջութեամբ այս օր կանգուն մնացած է և իր շքեղ կաթողիկէն կ'իշխէ շրջակայ ըլուրներու վրայ։ Ասիկա նորոգուած է 1653ին Տիգրանակերտցի Դանիէլ անուն վանականէ մը։ Քանդակազարդ կաթողիկէէն զատ՝ ունի նաև սիւնազարդ և քանդակազարդ սիրուն զանգակատուն մը, որուն վրայ Մարիամ Աստուածածնի պատկերը քանդակուած է առիւծի և ցուլի մէջ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Ի ՆՅԷ (1038) բուսականին Հայոց Էսու Ես Յաւաննէս
Շահանշահ որդի Գագկայ Շահանշահի զիմ այգին որ ի Կողբ
յեկեղեցիս ի սուրբ Յաւաննէս, զոր շինեցի ի վաճառ Հոռոմոսի
հանդերձ ժամաստմբս Եւ հարիւր բեռն աղ յամենայն ամի
ազատ յամենայն չարե, ի Հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի Եւ

յառաջնորդութեան ուխտս հայր Յովհաննէսի. արդ եթէ ո՛ր զկնի հակառակ կայ յայսմ գրոյս եւ իմ պարգեւացս պարտական լիցի մեղաց իմոց առաջի Աստուծոյ եւ ՅժԸ Հայրապետացն որ ի Նիկիայն նզովեալ եղիցի ի կեանս եւ ի սանմանս նորին, իսկ որ հաստատուն պահեն զգիր արձանի ընծայիցս՝ աւրինին ի Քրիստոս : »

Այս այգիին նուիրման արձանագրութենէն զատ՝ ներքին եւ արտաքին որմերուն վրայ կը գտնենք այս կարգի բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնք ցարդ անաղարտ մնացած են չիւնութեանց ամբակուռ հանգամանքին պատճառով :

Ջանգալատան ետեւի սիւնի ձախակողմի կամարին վրայ եւ կը գտնուի հետեւեալ արձանագրութիւնը .

« Հւնումսի վանուցս հայրենիք որ ի քաղաքին այս են Գեորգ ծեր երէց վանուցս եւ զիւր հայրենի սներն մօտ ի Կարուց դուռն սուրբ Ասեփանոս ընդդէմ եւ այլ արդիւնք եւ առ զիւր սնին պատարագն Գ. : Իիւսիկ քրօնաւոր եւ զիւր հայրենի տուն ի քաղաքսն եւ առ զիսպ զիւսի պատարագն Գ. : Վանքամ եւ կողպակ ի քաղաքն փողոցին մօտ ի սուրբ Գրիգոր եւ պատարագ մատչի յանուն նորա Բ. : Աքանամ եւ պարեգ բերդի առաջին հայրենիքն վասն իւր պատարագին Գ. : Եւ Սարգիս ետու զիմ հայրենի սներն ի քաղաքին ի Ռաձորին դրան վանուցս : » *Ջանաղան անձանց նուիրատուութեան պարզ յիշատակութիւնն է :*

Նոյնպէս Ջանգալատան արեւմտեան դրան զիմաց կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը .

« Ա՛ՀԸ . (1229) Շնորհիւն Քրիստոսի եւ Վասակ որդի Գաւրի, բոռն Կիւրիկէի Արքայի՝ Տեր նոր բերդին, խոսովանողքն միաբանեցաք սուրբ ուխտս եւ ետու սուրբ Յաւհաննէսին ընծայ զիմ գանձանակէն ձեռքանքն որ ի վանացս գնեցի վնումամբ եւ ամենայն ամբութեամբ յառաջնորդութեան Տեառն Իւրողի որդոյ Ամիր Երկաթոյ : Եւ փոխարէն ինձ հասուցին զտան արքոյ Վարդանանց յամեն ամի բոլոր եկեղեցոյս զպատարագն որչափ եւ կենդանի եմ Վանքամայ եւ թամարի առնին : Եւ յէս վախճանի իմոյ ինձ արդ կատարիչ գրոյս աւրինին

ի Բրիստոսէ : Եւ հակառակն որոշին՝ զանեծս Կայինի զՅուդային եւ զՆեոին ժառանգէ մարդ ո ոք իցէ եւ մի լիցի բողոքիւն յաւիտեանս :»

Այս արձանագրութիւններէն կը հասկցուի որ Կիւրիկէ Ար-
փայի թոռ և Դաւիթի որդի Վասակ անուն անձ մը ճիթահանք
մը կը նուիրէ այս տաճարին , որ կ'երեւայ թէ ի հնունս սուրբ
Յովհաննէսի նուիրեալ էր , քանի որ ուրիշ արձանագրութիւն-
ներու մէջ ալ այսպէս յիշատակուած է և պայման կը դնէ որ իր
հոգւոյն համար մասնաւոր պատարագ ըլլայ սուրբ Վարդանանց
տօնին օրը :

Զանգակատան արեւելեան կամարի վրայ ալ կը կարդացուի
հետեւեալ արձանագրութիւնը .

«Ի բուին ՈՀԷ (1228) կամաւ ամենակալին Ասուծոյ այս
մեր գիր յիշատակ է Հեռուայ Գրիգորի որդի Հասանայ եւ եղ-
բայրս որդեաց իմոց եւ իշխանիս որդւոյ Քրդին եւ եղբայր սե-
րանց սուրբ ուխտիս վանուցս Հոռումոսի , որ հաստատեցաւ ար-
ձանագրով կատրնով , զի ի յայս տեղւոյս ի յարանց կամ ի կա-
նանց ով կաշառով հայր դնէ այնպիսին նզովս առցէ զՅու-
դայի եւ զԱսուածավանառին եւ զԿայինին եղբայրապանին
եւ հայր եւ այլ գործաւոր որք կաշառս տան յայտնի կամ ծածուկ
յերկնաւորէն հօրն ՅԺԳ (318) հայրապետացն եւ ամենայն սրբոց
անիծեալ եղիցի յոգի եւ ի մարմին . եւ հայր որ վանիցս հաց
ծախէ կամ ի վանիցս ի բաց խորէ նզովեալ եղիցի մահով եւ
կիկնով : Ով հակառակ կայ այս բանիս ի պարոնաց կամ ի միա-
բանից կամ ջնջել ջանայ զայս գիրս եւ ինքն ջնջեացի ի դպրու-
քենէ կենացն : Կատարիչն աւրհնեալ եղիցին յԱսուծոյ ամեն :»

Այս արձանագրութեան մէջ անէժքով կ'արգելուի կաշառք
տալը կամ վանքին հասոյթները խորելը :

Զանգակատան երրորդ սիւնի կամարի ծայրին վրայ կայ
նաեւ հետեւեալ արձանագրութիւնը .

«Շնորհիւն Ասուծոյ եւ տէր Գրիգորս որդի Ապուղամրի
Արհի Եպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անուոյ՝ ետու ի սուրբ Յովհա-
նէս ընծայ գիր գեղջիցն զակնաց եւ զՃաւրայի եւ զԱղբնա-
գեղի զԺողովուրդն առաջնորդին Անդրէասայ վարդապետի սրբա-

Ղօժավանքի մէջ Արբունի խորհրդարանի կամարակապ եւ սիւնազարդ ներքին մասը

սիրի եւ սպասաւորք որ յամենայն տարին Բ ժամ մասուցին, որ հաստատ պահէ աւրհմեսցի ի Տեառնէ, իսկ հակառակն որոշեսցի յԱստուծոյ ամեն:»

Այս կարգի բազմաթիւ արձանագրութիւններ կան նաեւ այս տաճարի որմերուն և զանգակատան սիւներուն և կամարներուն վրայ զոր զանց կ'ընենք յիշատակել, որովհետեւ ամենուն խմատն նոյն է, այսինքն՝ նուէր տալով եկեղեցւոյ՝ օր որոշած են իրենց հոգւոյն պատարադին համար, իրենց կտակը կատարողներուն խոստանալով Աստուածային օրհնութիւնն և իրենց յիշատակն անարգողներուն՝ Կայէնի և Յուդայի անէծքը:

Այս եկեղեցին իր սիւնազարդ և կամարակապ ներքին մասերով ու զաւթիքներով խոր տպաւորութիւն կ'ընէ ուխտաւորին վրայ: Հիմայ ալ վանահայր մը ունի և հոն ժամերգութիւն կը կատարուի: Այս հռչակաւոր տաճարին կից կայ սիւնազարդ և քանդակազարդ կամարներով ու խոյակներով մեծ սրահ մը, հսկայ քարերով կառուցուած, որ շատ կը նմանի Անիի Կաթո-

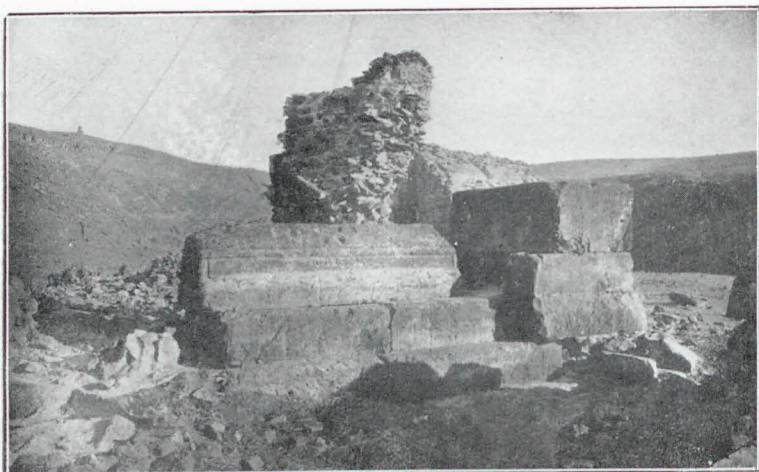
Ս. Միհաս եւ Ս. Գեորգ մատուռները Ղօսալանքի ձորին մէջ

ղիկոտարան = Թանգարանի ներքին մասին: Ասոր համար կը պատմուի թէ ժամանակաւ արքայական կամ նախարարական ժողովարան եղած է, ուր այժմ եւս որոշապէս կ'երեւի թագաւորական դահլի տեղը:

Ղօսալանքի բլուրի բարձրէն կը տեսնուի վարը ձորին մէջ՝ Ախուրեան գետն որ սողոսկելով կը հասի գէպի Անի, ջերմուկի մը քովէն անցնելով: Զերմուկի համար կ'ըսուի թէ ծծմբաջուր ըլլալով՝ շատ օգտակար է հիւանդներուն եւ յաճախ հիւանդներ կը բժշկուին եղեր՝ հանքային այս ջուրին մէջ լողանալով:

Այս ձորին մէջ կը գտնուին երկու մատուռներ՝ Ս. Միհաս եւ Ս. Գեորգ որոնց կաթողիկէները մինչեւ վերջերս կանգուն եղեր են, սակայն փոքրիկ նորոգութեան մը զանցառութեամբ այժմ կործանուած են: Այս երկու մատուռներուն վրայ կան զանազան արձանագրութիւններ որոնց ընթերցումը բաւական դժուար է սակայն:

Վերոյիշեալ Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ կամ մատուռի կից է

Աւոս Ողորմած քաղաւորի դամբարանը վերոյիշեալ Ս. Գէորգայ մասուռին մօտ

Բաղրատունեաց նշանաւոր թաղաւորներէն Աւոս Գ. Ողորմածի դամբարանն որ երկու քարէ աստիճանով պատուանդանի մը վրայ դադաղաձև մեծ քար մը զրուած է ու վրան զրուած է ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ : Ականատեսներ կը պատմեն թէ մինչև վերջին ատեններս այս արքայական դամբարանին վրայ ևս մատուռ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս կործանուած է, անշուշտ նորոգութեան զանցառութեան պատճառով :

Աշոտ Ողորմածի հին արձանագրութիւնը դիւրբնթեռնելի չըլլալուն՝ գիւղին քահանան ինք նորը գրել տուած է, ատանց յիշելու որ այս կարգի հնութեանց ձեռք զոյցնել պարզապէս սրբապղծութիւն է :

Ստուգիւ շատ խղճալի է Բաղրատունեաց այս նշանաւոր թաղաւորի դամբարանին արդի վիճակը : Այն բարդի և առաքինի թաղաւորին չիրինն այս օր անշուք քարի կտոր մըն է (տես պատկերը) և այն թաղաւորն որ իր ժամանակին ամէնուն կ'ողորմէր՝ այս օր ինք ողորմութեան կարօտ եղած է : Հայ մեծատուն մը չիկայ՝ արդեօք որ անոր գերեզմանը նորոգէ և զար-

դարէ, գերեզման մը՝ որ թէպէտ անխօս, բայց կարծես լուռ յանդիմանութիւն մը կ'ուզէ այցելող ամէն զգայուն Հայու:

Ապաքէն անկարելի է Անիի այս բոլոր աւերակները տեսնել ու չյուզուիլ կամ չարտասուել: Ինչպէ՞ս չյուզուի և չայ Հայ այցելուն՝ յիշելով թէ կար ժամանակ որ այս աւերած քաղաքին այժմու արքայական խարխլած պալատներու, կիսակործան հոյակապ տաճարներու և փրկած զօրանոցներու մէջ, և ամրակուռ պարիսպներէն ու բարձրակառոյց աշտարակներէն ներս՝ մեծ քաղաքներու յատուկ եւ ու զեռ մը, մեծ կենդանութիւն մը կը տիրէր, թէ Հայ մեծահոգակ Բաղրատունի թագաւորներ երբեմն հոս ծնած ու մնած են և յաղթողի ու շինողի համբաւ ստացած, թէ հոս երբեմն ապրած ու համբաւ ստացած են Հայ իշխաններ, նախարարներ, Պահլավունի քաջամարտիկ սպարապետներ և վերջապէս հոս ապրած, աղօթած ու անխնայ կոտորուած են մեր սուրբ նախնիք՝ աջէն ու ձախէն Անի արչաւող անգութ թշնամիներէ, սոսկ՝ որպէսզի անվթար պահեն ու պահպանեն իրենց ազգութիւնն ու Ս. Լուսաւորչի Քրիստոնէական դաւանութիւնը:

Արդարեւ անկախելի բան է այս ամենքը վերջիշել և չյուզուիլ, քանի որ ամէն խաչքար ու թիղ մը հող Հայու արիւնով ու արցունքով ոլորուած և ոռոգուած են, ամէն աւերակ և ամէն արձանադիր, քանդակազարդ սիւն թէ՛ կամար իր անցեալ փառքի հին պատմութիւնն ունին:

Դ. ԳԼՈՒԽ

Ա Ն Ի Ի Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ը

Ա. Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՃԸ

Հայ և Եւրոպացի մասնագէտ գիտնականներ իրա՛ւամբ նկատած են Անին՝ նախարապետական այլազան ոնետու եւ արհեստի ու արուեստի հնուքեան մեծ բանգարան մը որ կը ցոլացնէ իր մէջ ապրող երբեմնի Հայ ժողովրդեան քաղաքակրթութեան տարբեր առաժանները :

Մանաւանդ Անին այցելող Եւրոպացի գիտնական ճամբորդներ պարզապէս հիացած են Հայկական ինքնատիպ ճարտարապետութեան ոճին վրայ և Միջնադարեան արհեստի ու արուեստի մասին քաղած են այնպիսի նոր տեղեկութիւններ , ինչ որ չէին կրցած քաղել կամ դանել Եւրոպայի մէջ իսկ :

Մինչդեռ Եւրոպիոյ Միջնադարեան քաղաքներ , ժողովրդեան օրըստօրէական դարդացման տարբեր փուլերու մէջ , բոլորովին այլափոխուած ու իրենց շինութիւնները հիմնովին կերպարանափոխուած են , Անին անփոփոխ կը պահէ ամէն ինչ իր նախնական և պատմական վիճակին մէջ : Անոր համար է որ իր վերջին կործանմամբ (1348) Անին այլեւս դադրած է կենդանի քաղաք մը ըլլալէ և դարձած , եղած է աւերակներու կոյտ մը , որուն ո՛չ մէջն և ոչ չքակալքը-որ և է-քնակութիւն գոյութիւն ունեցած է , բաց ի քանի մը աննշան փոքր դիւղերէ :

Անիի աւերակներու ճարտարապետական հոյակապ կերտումաժքն և քանդակներու ճոխ պէտլիսութիւնը մեզի խորհրդածել կուտան թէ Բագրատունի շինարար թաղաւորներու օրով Հայ

ՀԻՒՍԻՍ

ԱՆԻ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Աստիճան 1: 0 200 400 600 800 1000 1200 1400 1600 1800

ՀԱՐԱՒ

- 1 Առաջ կամ Մայր եկեղեցին
- 2 Ս. Առաքելոց եկեղեցին
- 3 Ս. Գրիգիլ եկեղեցին
- 4 Ալանա վանքի Մարգարիտի
- 5 Վրաց եկեղեցին
- 6 Արքեպիսկոպոսի պալատները
- 7 Ախուրեան գետ = Արբայ-Չայ
- 8 Թանգարան վանագիր արձանագրությունները
- 11 Ապուղամբնեց Ս. Գրիգոր եկեղեցին
- 12 Գազկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին
- 14 Կաթողիկոսարան = Մարտիան թանգարան
- 17 Բագրատունեաց պալատը
- 18 Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին
- 19 Արտաքին կրկնակ պարիսպները
- 20 Միաշար պարիսպներու փլատակներ
- 21 Դուռնայ կամ Երեւանայ դուռը
- 22 Արտաքին պարիսպը Առաջ դուռը
- 23 Աղլկայ բերդը = Գրգշալա
- 27 Ախուրեանի երկյարկանի կամուրջը
- 33 Հուն Ախուրեանի
- 34 Ուխտատեղի
- 35 Անիի ժողովրդական գերեզմանոցը
- 36 Միջնաբերդը

տնիկ արհեստ ու արուեստը կրցած են հասնիլ իրենց զարգացման ամենաբարձր աստիճանին։ Այնպէս որ Բագրատունեաց քաղաւորութեան դարաշրջանը (Թ—ԺԱ) կրնանք Հայկական ոսկեդարն անուանել չափ մը տեսակէտներով։ Ուշադրութեան արժանի է նաև որ Հայոց Նախաքրիստոնէական շրջանէն թէև ունինք հին մայրաքաղաքներու մնացորդ աւերակներ Արարատայ գաւառին մէջ և շրջակաները, սակայն ասոնք դեռ մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ եղած չըլլալով՝ դժուար է, թէև ոչ անհնարին, այժմէն բնորոշել Նախաքրիստոնէական շրջանի Հայ ճարտարապետական ոճը։ Թէև ոմանք կը կարծեն թէ Պարսկական ճարտարապետութիւնն և Հայկական ճարտարապետութիւնը պատմականօրէն ոճի և արուեստի տեսակէտով դրիթէ նոյն ծագումն և միեւնոյն ձգտումն ունին, և նոյնիսկ կ'ուզեն հաւատալ թէ իրարմէ ներշնչուած են անոնք։ Այդ Եւրոպացի մասնագէտները կը պատճառաբանեն թէ Հայերը Քրիստոնէութեան դառնալով և յաճախ Պարսիկներէն հալածուելով՝ իրենց արհեստի, արուեստի և առհասարակ Քաղաքակրթութեան ներշնչումներն ուղղած են դէպ ի Արեւմուտք՝ դէպ ի Եւրոպա և այսպէս Քրիստոնեայ Եւրոպայի հետ չփոխն մէջ մտնելով՝ հետզհետէ անոնց ոճերէն համեմատած են իրենց արուեստն որ Արաբական տիրապետութեան միջոցին՝ Արաբական արուեստի ազդեցութիւնն ևս կրած է։

Ոմանք այս վարկածը կ'ուզեն պաշտպանել նաև անով որ Հայկական ճարտարապետական ոճին մէջ ևս Պարսկական և Արաբական արուեստի նման կը պակսի շնչաւոր էակի գոյութիւնը, այսինքն՝ Արձանագործութեան արուեստը չի գտնուիր Սնիի աւերակներուն մէջ։ Սակե՛ղ զատ քանդակներու նմանութիւն մը տեսնելով՝ կ'ուզեն այս իբր պայացոյց ցոյց տալ Պարսկական և Արաբական ազդեցութեան, և սխալութեամբ համեմատութիւնները ու գմբէթներու ձևերը Ռոման և Կոթիկ և քիչ մըն ալ Նորման ճարտարապետական ոճերու տարրական ձևերէն առնուած ըլլալ կը կարծեն, ինչպէս պատուհաններու և դուռներու ցած կամարներն ևս իբր Բիւզանդական շրջանի ընդօրինակութիւն կ'ուզեն ձանձնալ ոմանք։

Վերջապէս ոմանց կարծիքը սա է թէ Հայ ճարտարապետական արուեստը հետեւողութիւն մըն է ճարտարապետական տարբեր ոճերու, որ կրած է գլխաւորաբար քաղաքական տարբեր շրջաններու պատմական ազդեցութիւնը: Այսպէս հետզհետէ կ'ենթադրեն թէ կրած է ազդեցութիւնը Ռումանական, Բիւզանդական, Կորական, Պարսկական և Արաբական ճարտարապետութեան: Ասոր հակառակ՝ կան Եւրոպացի գիտնականներ ալ որ կ'ուզեն Հայ ճարտարապետական ոճին մէջ գտնել հետեւողութեան աւելի սեղծագործութիւն: Առ այս մէջ կը բերենք Եւրոպացի քանի մը գիտնական ճամբորդներու կարծիքը, որոնք Անի այցելելով՝ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ հրատարակած են, փառաւորելով Հայ հանճարն և հիացում յայտնելով առ այն: Ասով աւելի լուսաբանած պիտի ըլլանք անշուշտ մեր այս թէզը:

Անի այցելող Եւրոպացի գիտուններէն մեզի ծանօթ է մասնաւորաբար Անգլացի ճամբորդ մը՝ H. Lynch որ 1901ին լոյս ընծայած է հետեւեալ երկասիրութիւնը—Armenia travels And Studies — By H. F. B. Lynch — London «Հայաստան — ճամբորդութիւններ և ուսումնասիրութիւններ — Լինչ Լոնտոն»: Ասիկա իր առաջին հատորին մէջ, զոր զարդարած է բազմաթիւ գունաւոր պատկերներով, ընդարձակօրէն կը խօսի Հայաստանի հին ու նոր քաղաքներու վրայ, և մասնաւորելով իր խօսքն Անիի Մայր եկեղեցւոյ մասին՝ կ'ըսէ. «Մայր տաճարի ներքին մասը պատմական ճարտարապետութեան տեսակէտով աւելի Կոթական ճարտարապետութեան դրոշմն ունի, որով կ'ենթադրուի թէ Կորական ճարտարապետութիւնն Արեւելիէն ծագում առած է»: Ասով Լինչ ըսել կ'ուզէ թէ Հայ ճարտարապետութիւնն ոչ թէ Կորական ոճն Եւրոպայէն առած է, այլ Եւրոպան Կորական ոճն Արեւելքէն ստացած է, անշուշտ իր նախնական ձեւերուն մէջ որ ժամանակին կամ Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքին հետ՝ ձեւաւորուած ու զարգացած է: Այս թէզը կը պաշտպանուի անով նաև որ Կոթական ճարտարապետութեան ծագումը Միջին դարու կը պատկանի, այսինքն՝ Ժ. դարէն սկսած է Կոթական ճարտարապետական ոճը զարգանալ, որ Բագրատունեաց շրջանին գրեթէ վերջաւորութեան կը զուգա-

զիպի, երբ Անիի մէջ սկսած էր արդէն Հայ ճարտարապետութիւնն իր ամենաբարձր զարգացման աստիճանի հասնիլ: Ինններորդ դարու վերջերն է նաև որ Անիի Մայր եկեղեցին կը կառուցուի համբաւաւոր Տրդատ Հայ ճարտարապետին ձեռքով:

Մինչդեռ Լինչ Կոթական ճարտարապետութեան ծագումն Արեւելքի կը վերագրէ, ուրիշ գիտնական մը՝ Յրանսայի Թեֆսիեքայլ մըն ալ առաջ կ'երթայ և կը հաւատէ թէ Կոթական ոճը Հայկական ծագում ունի, թէ ճարտարապետական գլուխ գործոց ոճը՝ Կոթականը Կեդրոնական Եւրոպա եկած է Արւայ-Չայ կոչուած քաղաքին գաղթականութեան միջոցաւ: Իսկ Արւայ-Չայ քաղաքն Անին է, որ յաճախ յիշուած է Ախուրեան = Արւայ-Չայի գետի անունով:

Ըստ այսմ երբ Անիի բնակչութիւնը թշնամիներէ հալածուած՝ Ժ. դարուն մէջ (1064 Արիստարանի ժամանակ) խումբ խումբ գաղթականութեամբ սկսաւ գիմել դէպ ի Լեհաստան, Վալաքիա, Մոլտավիա և դէպ ի միջին Եւրոպա, ի մէջ այլոց տարին իրենց արհեստն ու արուեստն ալ, ու այսպէս հիմը դրին Միջին դարուն Կեդրոնական Եւրոպայի մէջ Կոթական աննման և հիանալի ճարտարապետութեան որ իր ձեւերու և քանդակներու ներդաշնակ ճոխ պէսպիսութեամբ՝ իրաւամբ ճարտարապետական բոլոր ոճերու գլուխ գործոցը նկատուած է:

Կոթական ճարտարապետութեան այսպիսի գլուխ գործոցներէն կրնանք յիշել Վեկեսիկի Ս. Մարկոս եկեղեցին, Միլանի Մայր եկեղեցին, Բարիլի Նոր-Տաւը, Լոնսրայի Ուխարմի-նիսարը, որոնք Կոթական աննման ճարտարապետութեան զանազան ժամանակաշրջաններու իւր մէջ մէկ պանծալի մնացորդներ ծանօթ են ամբողջ աշխարհի:

Այսպէս Կոթական ճարտարապետութեան նախնական դրոշմը կը կրէ նաև Անիի հոչակաւոր Մայր եկեղեցին, որուն բարձր և նուրբ սիւներն և ձուածե մէջը, դասարկ կամարները հիացում առթած են մանաւանդ Եւրոպացի գիտնական ճամբորդներու: Մինչ տանիքն աւելի բիւզանդական է և ճարտարապետական արուեստի նուազ ներութեամբ կառուցուած, ինչպէս կը գիտէ Լինչ:

Լինչ իր յիշեալ գործին մէջ մեծ եռանդով կը գովէ Հայոց

արհեստի և արուեստի մէջ ունեցած բնածին տաղանդը՝ շեշտելով մանաւանդ Հայոց ընդոժին հանճարը ճարտարապետութեան մէջ։ Արդա՛րեւ պատմականօրէն ևս կարելի է զիւրաւ հաստատել թէ Հայերն առաւելապէս հանճարեղ եղած են ճարտարապետական արուեստին մէջ։ Ինչպէս ժ. դարուն Տարօնեցի Ստեփանոս Ասողիկ Հայ պատմագիրը — որ գրած է Բագրատունեաց թագաւորներու ժամանակակից պատմութիւնը և տեղեկութիւններ տուած է Անիի շինութեան և բարգաւաճման մասին — կը յիշէ թէ Անիի Մայր եկեղեցին կառուցանող Տրդատ Հայ համբաւաւոր ճարտարապետն է որ նորոգած է նաև Պոլսոյ Այա-Սոփիայի եկեղեցին — Պոլսոյ առումէն ի վեր մզկիթ — աշխարհի մարդկային ձեռագործ հրաշալիքներէն մէկն իրաւամբ, իբր զուլս գործոց մը՝ Բիւզանդական ճարտարապետութեան։ Ահա պատմական իրողութիւն մը՝ որ մեծ պատիւ կը բերէ Հայ հանճարին, երբ ժ. դարուն Յոյն և Եւրոպացի այնքան հռչակաւոր ճարտարապետներու մէջ նախապատուութիւն կը տրուի Հայ ճարտարապետի մը և Տրդատի միայն կը վստահուի Այա-Սոփիայի եկեղեցիին նորոգութեան դժուարին և յոյժ պատասխանատու գործը, երբ ժ. դարուն՝ մեծ երկրաշարժէ մը փնատուած էր։

Ինչ չարունակելով իր խօսքը Մայր տաճարի մասին՝ կ'ըսէ. «Մայր եկեղեցիի ճարտարապետական ոճը նոյն իսկ զիմնական Եւրոպացիի մը աչքով զիտուած՝ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէէն՝ Մայր տաճարի ճարտարապետութենէն շատ աւելի բարձր է։ Անիի Մայր տաճարին մէջ ճարտարապետական արուեստի դէմ ոչ մէկ մեղանշում կայ, բնահակառակը՝ գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը կը տիրէ այս տաճարին արտաքին և ներքին բոլոր մասերուն մէջ։ Գծագրութիւն և յատակագիծ թէև պարզ են, բայց իրենց ամբողջութեան մէջ այնպիսի համաչափութիւն մը կայ որ ոճը կրնանք ըսել գեղեցիկէ աւելի հրաշալի է։ Արդարեւ այցելուն չի կրնար իր հիացումը զսպել, երբ կանգնելով Մայր եկեղեցիին ատենանը՝ խուզարկու աչքով զիտէ հոյակապ Կոթաւան կամարներն և չորս բարձրուղէ նուրբ սիւները, որոնք կը կը ծառայեն իբր խարխիւ Կաթողիկէին, տանիքին և կամարներուն, մեր տաղաւորութիւնը սա՛ կ'ըլլայ թէ մտած ենք փառա-

յեղ և հոյակապ շէնքի մը մէջ, որուն ճարտարապետական ոճի գեղեցկութիւնն և աւելի ճիշտ՝ վսեմութիւնը չառ բարձր պէտք է դասել Եւրոպայի այն ատենի քաղաքակրթութենէն: Ստուգիւ տեսարանը նկարագել է և թողած սպաւորութիւնը հրաշալիօրէն գերազանց:»

Շատ աւելի կը մեծնայ արժէքն այս տողերուն, երբ միտք բերենք թէ Անգլիացի գիտուն մըն է որ այսքան բարձր արժեցնել կ'ուզէ Հայ հանճարն և Հայ հին ճարտարապետութիւնը:

Ապաքէն մարդ որքան անտարբեր ըլլայ ու անձաշակ և անտեղեակ ճարտարապետական արուեստի նրբութեանց՝ խոր սպաւորութեան տակ կը մնայ, երբ Մայր եկեղեցիին մէջ տեղ կանգնած՝ ուշադրութեամբ դիտէ իր շուրջը և իր վերև գտնուող հոյակապ կամարները, Կոթական ոճի յատուկ նուրբ և հսկայ սիւները, քանդակազարդ խոյակներն և առ հասարակ միւս մասերը:

Անիի շինութեանց մէջ Հայ ճարտարապետական ոճի մասին եթէ ամփոփել ուզենք դիտելի գլխաւոր յատկանիշերը, կ'ստանանք հետեւեալ ընդհանուր արդիւնքը. Ա. Յասակագծի ճարտարապետական ոճի ընդհանուր պարզութիւն. Բ. Ճարտարապետական յօրինումի ամբողջութեան եւ զանազան մասերուն մեջ կոստիւտայ ներդաշնակութիւն. Գ. Միօրինակութեան խոյս տալու համար՝ կամարներու, սիւներու եւ փակարկներու առանցքի ու մասնաւոր կանոնաւորութիւն զարդարանքի մեջ, առանց սակայն պոռոտ աւերորոշեանց. Դ. Քանդակազարդում վայելչութիւն եւ ձոյն պէտքիւն. Ե. Հայկական այս կարգի հնագոյն շինութեանց մեջ դիտելի եւ նաեւ խորհրդաւոր մտքիւն մը, որ ոչ յոյս եւ ոչ մութ եւ որ միասին սքանչելութիւն կը բոլոր դիտողին վրայ, ինչ որ սակայն կոստիւտայի կը համապատասխանէ եկեղեցիներու պատկանաւոր հոգեպարար նպատակին. Զ. Հայ սահմաններու սահմաններու մեջտեղ կանգնած արածայր կարողիկէն եւս Հայկական ճարտարապետութեան տոնիկ մեկ յատկանիշն է, զոր ոչ մեկ Քրիստոնէայ եկեղեցի ունի եւ զոր կը գտնենք Ս. Էջմիածնի Մայր սահմանի սկսեալ՝ գրեթէ մեծ մասամբ Հայ հին ու նոր եկեղեցիներու վրայ ի Կովկաս:

Այս ընդհանուր գծերէն դուրս, զիտելի է մասնաւորաբար որ յաճախ սիւնները նուրբ և բարձր են, ինչպէս Մայր եկեղեցիին մէջ, երբեմն ևս կարճ ու հաստ, ինչպէս Անիի կաթողիկոսարանին = Ղօշավանքի արքայական կամ նախարարական ժողովարանին մէջ: Այսպէս խոյակները մերթ քանդակազարդ են, ինչպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սիւներու խոյակները, և մերթ պարզ, ինչպէս Մայր եկեղեցւոյնը: Ընդհանրապէս քանդակներու օրինակներն առնուած են միշտ ընտրեմէն, ու փոփոխակի կը ներկայացնեն ծառի, տունկի, ծաղիկի, կենդանիներու օրինակներ, բայց զոն ուրեք մարդկային տիպարներ որով այնքան հարուստ է Բիւզանդական ճարտարապետութիւնը:

Ինչպէս մեր այս վերջին գլուխին սկիզբն ըսինք, Հայ ճարտարապետութիւնը ենթարկուելով Պարսկական և Արարական ազդեցութեան՝ բոլորովին հեռացած է շնչաւորներու քանդակագործութենէն: Բայց երբ ենթարկուած է Արեւմտեան քաղաքակրթութեան, կամ Բիւզանդական շրջանի ազդեցութեան, այնատեն սկսած է հեռո՛ղհեռէ ուժ տալ կենդանիներու քանդակագործութեան և գունագեղ նկարներու աստիճանական կիրառութեան: Բայց միշտ զգոյշ մնացած է մարդկային էակի ընդօրինակումէ, միայն բացառութեամբ ցարդ գտնուած է Գազիկ Ս. թագաւորի արձանը, որ այնքան նուրբ գործ մը չէ ինքնին:

Այսու հանգերձ անուշանալի է թէ Հայկական ճարտարապետութիւնն անկախօրէն զարգացած արուեստ մըն է Հայաստանի ծոցին մէջ, թէև պէտք է խոստովանիլ թէ գերծ մնացած չէ պատմական յեղաշրջումէ, և կրած է Պարսկական ազդեցութիւնը և վերջերն ևս աւելի Արարականը: Արարական ճարտարապետութեան իբր օրինակ կրնանք յիշել ժայռի մը վրայ կառուցուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին արտաքին դուռը, նոյնպէս Արարական ճարտարապետութեան սքանչելի օրինակ մըն է Ս. Առաքելոց եկեղեցիին արտաքին մեծ դուռը, ինչպէս և Բագրատունեաց պարսի Աւագ դրան ճակաքը, որ բաց կարմիր և սև մոզայիքներով շինուած և զարդարուած է: Յնաւրի է որ այցելուներ իբր յիշատակ որմերէն քակելով՝ հետ տարած են այս կարգի մոզայիքներ, որով աղարտած են յաճախ

այս թանկագին հնութեանց ակնահաճոյ արտաքին տեսարանը , մինչ սրբապղծութիւն է պարզապէս այս կարգի քանդումներ ընելը և վանդաշներու յատուկ գործ :

Մինչ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին չինուած է Կոթական և Բիւզանդական ճարտարապետութեան ներդաշնակ զուգակցութեամբ , Գագիաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է անզուգական ճարտարապետութեամբ մը , Ս . Էջմիածնի մօտակայ Զուարթնոց եկեղեցիի կատարեալ յատկագծով՝ իբր յիշատակ Զուարթնոց եկեղեցիի հրաշալի ճարտարապետութեան , որ արդէն կործանած էր , երբ Գագիի Ս . չինեց այս Ս . Գրիգոր եկեղեցին , ինչպէս կը պատմէ Ստեփանոս Ասողիկ :

Գալով Հայ որմնադրութեան հին արհեստին՝ նախնական և միջնադարեան Հայ որմնադրութեան արհեստն ուշադրաւ է անով որ մինչ հին ու նոր շինութիւններն արտաքին կողմէն միայն սրբատաշ քարերով կառուցուած են , Անիի և ընդհանրապէս Արարատեան ու Շիրակայ դաշտի հնադարեան կամ միջնադարեան աւերակներու մէջ գիտելի է որ թէ՛ արսափին և թէ՛ ներփին կողմերէն որմերը կառուցուած են սրբուած կամ տաշուած քարերով և իրարու այնպիսի ներթոթեամբ կցուած են որ հազիւ մեկ զիծ մը մնացած է երկու քարերու մէջտեղ , ինչ որ բոլոր մասնագէտ այցելուներու հիացման առարկայ եղած է իրաւամբ :

Այս բոլոր շինութեանց մէջ գործածուած քարերը սովորաբար Արարատեան դաշտի յատուկ հրաբխային քարի տեսակ մըն են որ իրենց նախնական վիճակէն մէջ կակուղ և գիւրաւ յղկելի են : Այս յատկութեան պատճառով է որ այս կարգի բոլոր շինութեանց քարերը թէ՛ արտաքուստ և թէ՛ ներքուստ մարմարոնի նման մաքուր կերպով յղկուած են : Ասկէ զատ հրաբխային այս քարերը նախնական վիճակի մէջ այնքան կակուղ և գիւրաւ յղկելի ըլլալով հանդերձ , ժամանակի ընթացքին հետ և կամ՝ դարերու հոլովմամբ՝ հեղձհետէ կը կարծրանան , որով այս տեսակ քարերով կառուցուած շինութիւնները տակաւ աւելի հաստատուն դառնալով՝ գիւրաւ կը տոկան դարերու աւերիչ ազդեցութեան :

Այս հրաբխային քարերն այն առաւելութիւնն ունին նաև

որ միազոյն չեն, այլ կարելի է գտնել նոյն քարերու սև, կարմիր, վարդազոյն և գորշ գոյն ունեցողները, որոնք եթէ ճարտարօրէն և նրբութեամբ իրարու հետ ազուցուին կամ իրարու վրայ զետեղուին տարբեր ձեւերով, շատ գեղեցկատեսիլ կ'ըլլան, և մոզայիքի կատարեալ պատրանքը կ'ընծայեն:

Հնազոյն այս կարգի շինութեանց մէջ զիտելի է նաև սա պարագան որ յոյժ հազուադէպ են բարձրացարկ շինութիւնները, շատ շատ երկարկանի են և հազուադիւր լացառութեամբ միայն եռայարկ, ինչպէս է լացառաբար Բագրատունեաց պալատը: Ընդհանրապէս լուսամուտները նեղ և երկար են, իսկ լացառաբար լայն, ինչպէս Մայր եկեղեցիին և Բագրատունեաց պալատին լուսամուտներն և յոյժ հազուադէպ լացառութեամբ կլոր, ինչպէս են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ արտաքին որմերուն վրայ գտնուած քանի մը փոքր և կլոր լուսամուտները: Ինչպէս այս նեղ ու երկայն պատուհանները, նոյնպէս և բաղդատմամբ հին այս շէնքերուն փոքր ու ցած և յաճախ մէկէ աւելի դռները հետեւողութիւն են Կոթական ճարտարապետութեան նախնական ոճին:

Առ հասարակ հնազոյն այս կարգի ամէն շինութիւններուն մէջ սովորական և յաճախակի են արձանագրութիւններն որ մերթ փոքրացուած են որմերու վրայ, մերթ դռներու, կամարներու և մերթ սիւններու վրայ:

Այս արձանագրութիւններէն զիւրաւ կը հասկցուի շինութեանց պատմութիւնը թէ նրբ կառուցուած է, ուրկէ՞ կառուցուած է, թէ ինչ նուիրատուութիւններ եղած են, որոնք ըրած են և այլն, ինչպէս տեսաւ ուշիմ ընթերցողը յիշուած արձանագրութիւններու մէջ: Այս գրութիւններուն տառերը Մեսրոպեան են ընդհանրապէս և վարժերու համար բաւական զիւրենթեռնելի:

Արդարեւ մեծ է արժէքն այս աւերակներուն, անով նաև որ մեծ լոյս կը տիպեն Հայոց պատմութեան, Միջին դարու մէջ Հայոց քաղաքակրթութեան և Հայ ժողովրդի այն ատենի նկարագրին ու մտաւորական և բարոյական վիճակին վրայ: Ասոնց մասին մեր Հայ պատմիչք անցողաբար շատ քիչ բան յիշած են

իրենց պատմադրութեան մէջ, այլ, ինչպէս ըսինք, առաւելապէս մանրամասն նկարագրած են Հայաստանի արտաքին և ներքին պատերազմները՝ անոնց տալով յաճախ զիջազնեղական ձևւ մը :

Բ. Մ Ա Ս

ԱՆԻԻ ԱՅԺՄՈՒ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Արդարեւ ցաւալի է որ Հայոց այնքան համբաւաւոր մէկ Մայրաքաղաքը՝ որպիսին է Անի՝ այնքան մօտ գտնուելով Ս. Էջմիածնի և Թիֆլիսի, ցարդ լքուած մնացած էր : Մեր ցաւը աւելի կը չեւտուի, երբ նկատի առնենք թէ առաջնոյն մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետներուն Լուսաւորչի Գահը կայ, իսկ երկրորդը Հայ միլիոնատէր մեծատանց Կովկասեան կեդրոնավայրն է :

Բացի անցորդ Հայ և Եւրոպացի ճամբորդներէ՝ ցարդ ոչ ոք ըջօրէն հետաքրքրուած էր Անիի աւերակներով : Պատմական իրողութիւն մըն է թէ ցարդ Անիի մէջ գիտական ոչ մէկ խուզարկութիւն կամ պեղում կատարուած էր, թէև տարբեր ժամանակներու մէջ Հայ և աւելի Եւրոպացի հնայեսոյզ գիտնականներ այցելած էին Անի և ինչ ինչ ծանօթութիւններ ստանալով կամ հաւաքելով՝ մեկնած էին : Ասոնցմէ ոմանք իրենց այս ճանապարհորդագրական նօթագրութիւններն և ուսումնասիրութիւնները լոյս ընծայած են մասնաւոր հրատարակութեամբ՝ միշտ գովեստով խօսելով Անիի աւերակներու Միջնադարեան Հայ ճարտարապետական հանճարին վրայ :

Սակայն անշուշտ, առանց գիտական հիմքերու վրայ կատարուած լուրջ պեղումներու, կարելի չէր գնահատել Անիի հնադարեան աւերակներու արհեստական և արուեստական իսկական արժէքը և Գիտական աշխարհին ծանօթացնել Հայոց Միջնադարեան քաղաքակրթութիւնը :

Նախաձեռնութեան այս պատիւը վիճակեցաւ Բրոֆ. Նիկոլոս Մառի, որ որչափ ինք իրաւամբ հպարտ է Անիի գիտական պեղումներուն նախաձեռնարկ ըլլալուն համար, նոյնչափ և

երախտապարտ է Հայ ժողովուրդն այս Հայասէր ու Հայագէտ համակրելի գիտնականին, որ Եւրոպայի Հնագիտական աշխարհին առջև պանծացուց Հայ միջնադարեան արհեստն ու արուեստն ընդհանուր գիծերուն մէջ:

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ ի հօրէ Անգլիացի, ի մօրէ Վրացի և կինը Ռուս՝ այս Հայագէտ ու Հայասէր համակրելի գիտնականը, որ անդամ է Բեդերսպուրկի Կայս. Գիտական Ակադեմիային և Հայերէնի դասախօս այն տեղի Ռուս Կայս. Համալսարանի Լեզուաբանական ճիւղին մէջ՝ 1893էն ի վեր յաճախակի այցելելով Անիի աւերակները, թէպէտ փոքրիկ հետազօտութիւններ և ուսումնասիրութիւններ կ'ընէր, բայց լրջօրէն իր գիտական պեղումները սկսաւ 1904ին: Այնուհետև իր ամառնային արձակուրդները սկսաւ կանոնաւոր կերպով անցնել Անիի մէջ, և հետզհետէ մեծ զոհողութիւններով սկսաւ մաքրել տալ Անիի նշանաւոր աւերակներու փլատակները՝ իրենց կարեւորութեան կարգով:

Իր մեծագոյն փառքը պիտի ըլլայ ներկային և ապագային մէջ Անիի Հնագիտական թանգարանն որ իր անունը կը կրէ և որ հարուստ է Անիի փլատակներէն զանուած հանածոներով՝ արդէն յիշուած մեր Նկարագրական Գ. Գլխուն մէջ:

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ Անիի աւերակներու գիտական արժէքը մասնաւոր տեղեկագրերով ներկայացնելով Բեդերսպուրկի Հնագիտական Կայս. Կաճառին՝ Գիտական աշխարհին մէջ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց դէպ ի ամայացեալն ու անշքայեալն Անի: Սակայն անհատականալի է որ Ռուս Մայրաքաղաքի Կայս. Հնագիտական Կաճառն իր ունեցած հարուստ միջոցներով նիւթապէս չ'օգներ Բրոֆ. Նիկողոս Մառի Անիի մէջ կատարած պեղումներուն, և հազիւ տարեկան քանի մը հարիւր ըռապլի ջնջին գումար մը տրամադրելի կ'ընէ յարգելի գիտնականին: Այդ գումարը սակայն նոյն իսկ Բեդերսպուրկէն Անի երթ ու դարձի ճանապարհորդութեան չի բաւեր:

Բրոֆ. Մառի նիւթապէս օժանդակողն է Բեդերսպուրկի Հայ եկեղեցւոյ խորհուրդն որ տարեկան գրեթէ 3000 ըռապլի գումարով մը կը հոգայ յարգելի գիտնականին պեղումներուն համար ըրած ծախքերը, ու այսպէս քաջալերելով՝ կարելի կը դարձնէ

պեղումներու շարունակութիւնը, մինչ ատանց այս նիւթական օժանդակութեան՝ զժուար կամ նոյնիսկ անկարելի պիտի ըլլար Անիի օգտաշատ պեղումները շարունակել:

Յաւալի է որ Ռուս Մայրաքաղաքի Կայս. Հնագիտական Կաճառը թէև պարզ ճանապարհածախսով մը կը մասնակցի Անիի Մառեան պեղումներուն, սակայն կը խորհի Բեդերսպուրկ փոխադրել Անիի Մառեան Թանգարանը, ինչպէս որ այսպիսի մէկ տարածաշնութիւն մեր ականջին հասաւ մեր Ս. Էջմիածին գտնուած ժամանակ:

Ապաքէն ամենամեծ դրկանքն ըրած պիտի ըլլայ Բեդերսպուրկի Կայս. Կաճառը, եթէ այսպիսի փոխադրութիւն մը փորձէ ընել: Որովհետեւ այժմ Անի այցելող հազարաւոր ամենազգլի հետաքրքիր այցելուներ ո՛չ առիթ և ոչ միջոց կրնան ունենալ Անիի հնութեանց թանգարանը տեսնելու համար մինչև Բեդերսպուրկ ուղեւորելու:

Իսկ եթէ Ակադեմիան Ռուս մեծ մայրաքաղաքի ժողովրդին և Միջազգային գիտական աշխարհին ղիւրութիւն մը ընծայելու համար՝ կը խորհի Անիի Մառեան թանգարանը Բեդերսպուրկ փոխադրել, առաջին բոլորքը պէտք է ըլլայ Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետէն, ինչպէս և նոյն իսկ Բրոֆ. Մառէն: Որովհետեւ Անիի թանգարանն Անիի մէջ վայելէ և յոյժ տպաւորիչ է պահել իր տեղոյն վրոյ, որպէս զի ուսումնասիրութիւն ընողներու գործը չզժուարանայ ու չհարկադրուին անոնք մինչև ծայրագոյն հիւսիս ուղեւորել, տեսնել և զխտել Անիի Հնագիտական թանգարանը Բեդերսպուրկի մէջ: Գոնէ մեր ձեռքէն և մեր ծոցէն պէտք չէ խլեն մեր նախնեաց արհեստի և արուեստի այս հրաշալի մնացորդ նշխարներն որոնցմով միայն այսօր կրնայ պանծալ Հայ հանճարն և մխրթարուիլ Հայ Աշխարհը:

Դառնալով յարգելի գիտնականին աշխատութեանց՝ Բրոֆ. Նիկողոս Մառ գտնուելով իր պեղումներու գրեթէ սկզբնաւորութեանը մէջ, Անիի Հնագիտական թանգարանը դեռ գիտական դասաւորութեամբ զարդարած և ցուցակազրած չէ և կ'սպասէ իր պեղումներու աշխատութեանց, եթէ ոչ ամբողջացումին, գոնէ բաւական յառաջացումին: Թէպէտ, ինչպէս

ըսինք, իր գիտական ուսումնասիրութեանց և պեղումներու վրայ տարեկան մասնաւոր տեղեկագրեր մատուցած է ցարդ Բեղերապուրիի Կայս. Հնագիտական Կաճառին, սակայն մեծագոյն ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլայ Հայուն, երբ ամբողջապէս լոյս ընծայելով իր պեղումներու ուսումնասիրութեանց արդիւնքը՝ գիտական և հիմնաւոր փաստերով ապացուցանէ Հայոց Միջնադարեան փայլուն քաղաքակրթութիւնն՝ իր տարբեր փուկերուն մէջ:

Թէպէտ ցարդ Էօփէն Պօռէ, Համբլդոն, Թէքսիյէ, Պրոսէ և ուրիշ Եւրոպացի գիտնականներ Հայոց հին քաղաքակրթութեան և մասնաւորաբար Անիի համար թէ՛ ընդարձակ և թէ՛ համառօտ ուսումնասիրութիւններ հրատարակած են, բայց Բրոֆ. Մառի Անիի պեղումներու ուսումնասիրութիւնը կը յուսանք թէ պիտի գերազանցէ ամենքը, քանի որ բազմաթիւ ապացոյցներու և զրական հիմքերու վրայ հիմնուած պիտի ըլլան անոնք:

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ⁽¹⁾ ունի իրեն հետ նաև 3 համալսարանական ուսանողներ իբր ինքնակամ օգնականներ, որոնք մեծ զիւրութիւն կ'ընծայեն յարգելի գիտնականին այս դժուարին աշխատութեանց մէջ⁽²⁾:

Անիի մէջ Բրոֆ. Նիկողոս Մառի կատարած պեղումներուն գործակից և օժանդակ եղած է Հայ ոչ նուազ համակրելի գիտնական մը՝ Թորոս Թորոմանեան⁽³⁾, որ հակառակ իր համոտ-

(1) Կը ցաւինք որ Բրոֆ. Մառի մասին կենսագրական ընդարձակ ծանօթութիւններ չկրցանք ունենալ:

(2) Անիի պեղումներու մասին Բրոֆ. Մառի աշխատութեանց մասին աւելի երկար չենք խօսիր, որովհետեւ արդէն մեր Գ. զլխուն Նկարագրական բաժնին մէջ այս մասին երկարօրէն գրած ենք կարեւորը:

(3) Ճարտարապետ Թորամանեան Տաճկաստանի Գարահիսար գաւառէն է և աւերակներու մօտ ծնած. մօտ 50 տարեկան է: Իր ուսումն առած է Պոլսոյ Գեղարուեստական Կայս. վարժարանին մէջ: Հայկ. Կոտորածներէն վերջ Ռումանիա երթալով և բաւական դրամ շահելով՝ Բարիզ գացած է իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար և Պարոն Կ. Պամասէանի հրաւիրանօք 1902ին Անի ուղեւորած է միասին գիտական հետազոտութեանց համար և այն ժամանակէն ի վեր ցարդ Անի կը մնայ ուսումնասիրութեան պարսափուլ՝ չկրնալով բաժնուիլ Հայրենի հին արհեստի և արուեստի տոմիկ մեծ Թանգարանէն:

տուժեան, շատ հմուտ արհեստագէտ և արուեստագէտ մըն է, գիտնականի հոգիով ու սրտով սնած ու մեծցած ազնիւ անձ մը: Ասիկա այնքան հուլիւրած է Անիի աւերակներու ճարտարապետական յօշոնուածքի ուսումնասիրութեան գործին և այնքան հմայուած է Հայ Միջնադարեան ճարտարապետութեամբ որ հակառակ իր կրած նիւթական և բարոյական բազմատեսակ զգիւնքներուն՝ 1902էն ի վեր առանց յուսահատելու, նիւթական յոյժ անմխիթար պայմաններու մէջ, մանրակրկիտ լուրջ ուսումնասիրութիւններ կ'ընէ Անիի փրատակներուն մէջ իր գործին հուլիւրած յամառ գիտնականի մը անվհատ տոկունութեամբ: Իր միակ նպատակն է ճշտել Միջին դարու Հայ ճարտարապետական ոճը, Հայկական արհեստի և արուեստի նրբութիւնները, ոճի բարձրութիւնն և ծագումը, որոնց ուսումնասիրութեան մէջ իրք ճշմարիտ գիտնական՝ իր ներքին գոհացումը կը փնտռէ: Թորամանեան հիացած է պարզապէս Հայ տոնմիլ հանճարի գրոշմը կրող Միջնադարեան Հայ ճարտարապետութեան այս հրաշագեղ մնացորդներուն վրայ, փոյթ չէ թէ այդ մնացորդներն ըլլան խաչքարի բեկոր մը կամ քանդակազարդ սիւնի, խոյակի, կամարի փոքրիկ կտոր մը, մնացորդ մը, խկոյն գիտական ճշտութեամբ կը լրացնէ միւս մասը: Այսպէս մեծապէս օժանդակած է Բրոֆ. Մառի պեղումներու աշխատութեանց՝ իրապէս ճշտելով և բարձրացնելով գիտական արժէքը ցարդ անշուք մնացած այս աւերակներուն և փրատակներուն:

Առանց Թորամանեանի մասնագիտական օժանդակութեան, արդարեւ շատ դժուար պիտի ըլլար, եթէ ոչ անհնարին, Բրոֆ. Մառի պեղումներու աշխատութիւնը: Որովհետեւ այս Բրոֆ. Մառ թէպէտ Եւրոպական համբաւ ունեցող հնախոյզ գիտնական մըն է, սակայն տեղեակ չէ ճարտարապետական արհեստին, մինչ առանց ճարտարապետական հմտութեան անկարելի է ճշտել Անիի աւերակներու Միջնադարեան ճարտարապետական ոճն և ուրիշ նրբութիւններն և ամբողջացնել զանազան աւերակներու և փրատակներու պակաս զանազան մասերը, որոնք յաճախ պեղումներու ատեն գուրս կուգան:

Ճարտարապետ Թորամանեան Անիի և Գօշավանքի բոլոր

աւերակներուն և փլատակներուն 300ի չափ նկարներն և յատակագիծերը պատրաստած է, 2500ի չափ պատկերներ ալ գծած է սոյն աւերակներուն կամարներու, սիւներու, խոյակներու, դռներու և այլ դրուագներու քանդակներու նմոյշներէն, որոնց մէջ կը գտնենք իսկական նմանութեամբ ծաղիկի, բոյսերու, գանազան կենդանիներու նմանող քանդակներ և ժանհակի նման նրբօրէն քարերու վրայ քանդակուած զարդամասեր: Ինչպէս կանխապէս ըսինք, դուն ուրեք կը գտնենք մարդանման քանդակներ, որոնցմէ միշտ խոյս տուած են մեր նախնիք, մինչ անոյ Ռուզանդական ճարտարապետութիւնն այնքան հարուստ է արձանադրութեան մէջ:

Թորամանեանի այս կարգի բոլոր աշխատութիւնները Բրոֆ. Մառի աննախանձ ջանքով ներկայացուելով Բեդերսպուրկի Ռուս Կայս. կաճառին՝ մեծապէս գնահատուած են, և առ այս պատուոյ վկայական ևս տրուած է իրեն:

Այս հմուտ և հաստէր ճարտարապետին կը պարտինք նաև Ս. Էջմիածնի մօտակայ Զուարթնոց եկեղեցիին յատակագծի պատրաստութիւնը զոր գիտական ճշտութեամբ հրաշալիօրէն լրացուցած է ամբողջապէս՝ հետեւցնելով այն մնացորդ մասերէն, որ պեղումներու ատեն ցարդ դուրս եկած են. փոյթ չէ թէ այդ բեկորներն որմի մը, լուսամուտի մը, սիւնի մը, խոյակի մը կամ կամարի մը փոքրիկ և ջախջախուած մէկ կտորն եղած ըլլան: Զուարթնոցի այս յատակագիծը նոյնն ըլլալով Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցիին յատակագծին՝ մեր Նկարագրական մասին մէջ զրինք, գաղափար մը տալու համար հին դարերու Հայ ճարտարապետութեան ոճին վրայ:

Անիի, Դօշավանքի, Ս. Էջմիածնի և ուրիշ այս կողմերու վրայ Թորամանեանի կատարած հետազոտութեանց և ուսումնասիրութեանց շնորհիւ՝ հասկցուած է որ Թ—ԺԱ. դարու Հայ ճարտարապետութիւնն ընդօրինակութիւն չէ Բիւզանդական կամ այլ ճարտարապետութեան, այլ անջատ կերպով խնամուած արուեստ մըն է, թէպէտ ինչ ինչ մասերով կրնայ նմանած ըլլալ Բիւզանդականին, Պարսկականին, Արաբականին՝ զերծ չմնալով անոնց ազդեցութենէն որու մասին

արդէն, ինչպէս ծանօթ է, ընդարձակօրէն խօսուած է իր կարգին :

Յաւալի է որ Թորամանեանի այնքան զրկանքով ձեռք բերած ուսումնասիրութիւնները կը մնան անտիպ և մեր մեծափարթամ հարուստներէն մէկը դեռ չգտնուեցաւ որ մեկնաս ըլլալով այս յարգելի ճարտարապետին՝ առիթ և զիւրութիւն ընծայէր հրատարակութեան տալու համար անոր բազմահմուտ և ստուար ուսումնասիրութիւններն որոնք գիտական հիմերով վրայ՝ մեծ ճշտութեամբ և լրջութեամբ պատրաստուած ըլլալով, արդարեւ մեծապէս պիտի կրնայ օգտուիլ ատկէ Գիտական աշխարհն և նոր լոյս պիտի դուրս գայ Հայ հին քաղաքակրթութեան մասին ընդհանրապէս և Հայ Միջնադարեան ճարտարապետութեան մասին մասնաւորապէս :

Ուրիշ Հայ երիտասարդ ճարտարապետ մը՝ Արշակ Ֆերպաճեան իրեն մասնաձիւղ ու նպատակ ընտրած ըլլալով՝ Հայկական ճարտարապետութիւնը՝ իր տարբեր փուլերուն մէջ ուսումնասիրելու համար չքաղացած է Արարատեան ընդարձակածաւալ դաշտի և Շիրակ գաւառի հարիւրաւոր աւերակներն ու փլատակները, գիտական լուրջ հետազոտութիւններ կատարած է ամէն տեղ, որով իր անունն ևս միացուցած է Անիի գիտական վերոյիշեալ երկու աշխատանքներուն՝ Բրոֆ. Մառի և Թորամանեանի անուններուն և ասով կազմուած է երրորդութիւն մը, որ իրար կը լրացնեն՝ բարձրացնելու համար Հայ հին քաղաքակրթութիւնն և ճարտարապետութիւնը Գիտական աշխարհին մէջ :

Յէթվաճեան ևս հասած է այն եզրակացութեան թէ Հայ ճարտարապետական ոճն անկախ ձիւղ մը եղած է հակառակ իր կրած տարբեր ազդեցութեանց, ինչ որ կարելի է ըսել բոլոր ճարտարապետական ոճերու համար ալ : Քանի որ ոչ մէկ գիտական ձիւղ կրնայ մէկ օրէն միւսը սունկի նման բուսնիլ, աճիլ և դարգանալ, առանց կրելու կլիմայի, միջավայրի և դրացի ազդերու ազդեցութիւնն և ժողովրդին հոգեբանական ազդեցութիւնը :

Յէթվաճեան հակառակ իր երիտասարդութեան շատ լրջութեամբ և ձեռնհասութեամբ նուիրուած է իր գործին : Իր ճարտարապետական մասնագիտական ուսումն ատած ըլլալով Ֆրան-

սա՝ յաճախակի ճամբորդութիւններ կատարած է զէսի Իտալիա, Եգիպտոս, Պաղեստին, Յունաստան և մեծ հմտութիւն միեկրած է Հնդկեանց զասական այս երկիրներէն, որով մեծ զիւրութիւն գտած է իր այս ուսումնասիրութեանց չնորհիւ, Հայկական աւերակներու մէջ կատարած զիտական հետազոտութեանց համար:

Ինչպէս ուրիշներ, նոյնպէս և մենք առիթ ունենալով տեսնելու իրր Հայկական ճարտարապետութեան նմուշ իր պատրաստած հարիւրաւոր նկարները, յատկապիծին և այլ պատկերները զոր միշտ ընդօրինակած է տեղւոյն վրայ, գտանք մասնազիտական լուրջ ուսումնասիրութեանց արդիւնք և փափաքելի է որ շուտով լոյս ընծայուին անոնք:

Ճարտարապետ Ֆէթվաճեան Հայկական հին տաճարներու ճարտարապետական ոճը գտած է նաև հին Ղարիբական եկեղեցիներու վրայ և զանազան յարակցական նմանութիւն Հայ և Ղարիբական ոճերու մէջ. ասոր բացատրութիւնն անշուշտ նորաւոր ուսումնասիրութեամբ պիտի հասկցուի ապագային:

Մէկ խօսքով՝ Բրոֆ. Մառի, Թորամանեանի և Ֆէթվաճեանի հնագիտական և ճարտարապետական լուրջ ուսումնասիրութիւնները Հայկական հին արհեստի և արուեստի մասին բոլորովին նորութիւններ են այժմու Գիտական աշխարհին համար և պիտի ազդեն ցարդ ընդունուած զիտական, արհեստական և արուեստական տարեր ճիւղերու վրայ, որոնք թերեւս փոփոխութեան ենթարկուին կամ դոնէ նոր յաւելումներ կրեն:

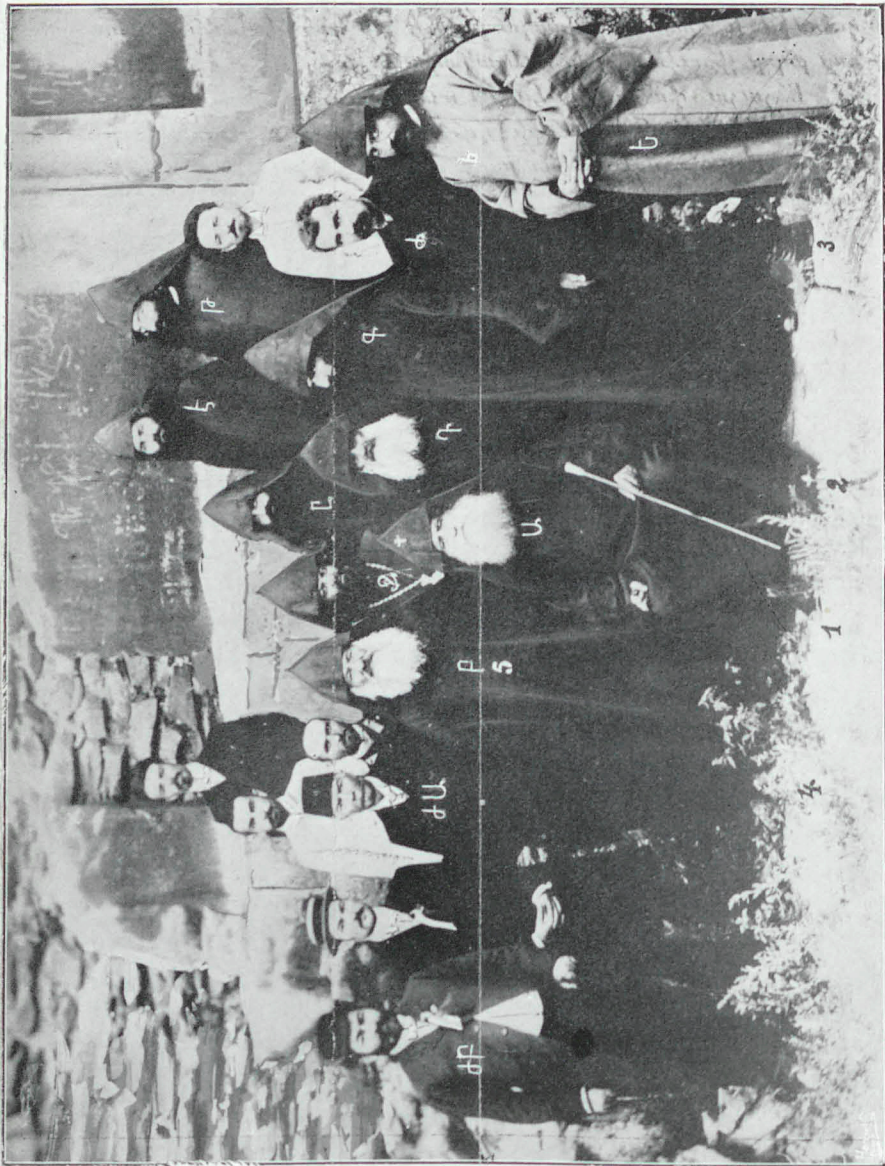
Աւելորդ էրլար յիշել նաև որ Անիի մէջ Մայր եկեղեցւոյ մօտ կառուցուած է վանատուն մը, ուր մշտապէս կ'ապրի վարդապետ մը իր ծառայով և որ միանգամայն վանահայրն է Անիի և Ղօշավանքի: Այս վանատան մէջ է որ կը պատասպարուին ուխտաւորներն և այցելուները: Այս վանահայր վարդապետն է որ ժամերգութիւնը կը կատարէ Մայր տաճարի և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ և տօնական օրեր ևս ուխտաւորներու փափաքանօք պատարագ կը մատուցանէ:

Մառեան թանգարանի բանալիները վանահօր մօտ կը

գանութիւն և վանահայր-վարդապետն է որ կը հակէ Անիի հին և նոր բոլոր շինութեանց և աւերակներուն :

Անշուշտ փափաքելի էր որ աւելի կազմակերպեալ ձև մը տրուէր Անիի և Ղօշափանքի վանահայրութեան , որպէսզի նոր զիւրութիւններ մտածուէին ուխտաւորաց ընդունելութեան և հանգստութեան համար :

[illegible]

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԷՊԻ ԱՆԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. Ս. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Երբ Ս. Հայրապետը Բեգերապուրկ ժամանեց ու Ռուսիոյ Յարին ներկայացաւ քացառիկ պահանջներով, Կայսեր և Ս. Կաթողիկոսին թարգմանի պաշտօնը կատարեց ծանօթ Հայագէտ գիտնական Բրոֆ. Նիկողոս Մառ, որ այս առթիւ խնդրեց Ս. Հայրապետէն Ռուսիոյ մայրաքաղաքէն դէպ ի Ս. Էջմիածին ուղեւորութեան ատեն այցելել նաև Անի: Նորին Ս. Օծութիւնը սոյն հրաւերին իր փափաքին համաձայն գտնելով՝ ընդունեց մեծ ուրախութեամբ:

Հայրապետական շքախումբի անդամներուն մէջ սրտի մեծագոյն ցնծութիւնը մասնաւորաբար ևս զգացի: Որովհետև շքախումբի մեր եպիսկոպոս և վարդապետ ընկերներն ուրիշ առիթներու մէջ քանկցաւ այցելած ըլլալով Անի՝ միայն ևս և վարդապետ ընկերս իբրև Թրքահայ՝ առիթ չէինք ունեցած տեսնելու Անին: Թէև 1908 Հոկտեմբերին՝ իբր Կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր Ս. Էջմիածին ուղեւորելու առիթ ունեցած էինք, բայց Անի այցելելու մտօք մեր Աղեքսանդրապոլ ժամանած ատեն երկաթուղւոյ մեր գնացքն այնպէս սաստիկ կերպով թաղուած մնաց ժամերով ձիւնի մէջ որ Անի ուղեւորել ոչ միայն անհնար էր, այլ և վտանգաւոր՝ ասդ անդ զեզերող սովալլուկ գայլերու վոհմակներու պատճառով:

Արդ՝ առաջին պատահութիւնը հակառակ կամքիս այսպիսի արտակարգ պատճառով կորսնցուցած ըլլալով, չափազանց ուրախ էի որ վերջապէս հանդիսաւոր և բացառիկ առիթը կը ներկայանար ինքնին՝ յաղեցնելու համար Անին տեսնելու անգուսպ փափաքս ու պապակս, կենդանի աչքով տեսնելու մեր նախահարց անցեալ փառաց յաւերժական այն կոթողներն և կարօտով

համբուրերու այն սուրբ հողն և ցախցախուած ցաւ ու ցիր խաչ-
քարերը, ինչպէս և կիսակործան այն բոլոր աւերակներն ու վրա-
տակները, զորոնք մեր նախնիք իրենց արիւնով ու արցունքով
ռոտած էին :

Արտաքոյ կարգի արքայաւայել և ժողովրդային սրտազեղ
ընդունելութիւններէ և հանդէսներէ վերջ, Կովկասի մայրաքա-
ղաք՝ Թիֆլիսէն մեկնեցաւ Հայրապետական երկաթուղւոյ մաս-
նաւոր գնացքն իր ամբողջ շքախումբով, որուն միացած էին նաև
Թիֆլիսի Կարգադիր Յանձնաժողովի երկսեռ անդամները : Հան-
դիպելով Սանահնի հռչակաւոր բազմադարեան վանքը 909 Յու-
նիս 24ին՝ տասը ժամէն վերջապէս հասանք Շիրակայ դաշտի
զուտ Հայաբնակ կեդրոն քաղաքը՝ Աղեխանդրապոլ, ուրկէ
աւելի զիւրին էր մեկնիլ դէպ ի Անի :

Աղեքսանդրապոլի Հայ ժողովրդին՝ ի պատիւ նորընտիր Ս.
Հայրապետին սրտազեղ և մեծաւայելուչ ընդունելութեան ման-
րամանութիւնը թէև զանց կ'ընենք, բայց քանի մը տեղեկու-
թիւններ տալ աւելորդ չենք համարեր այս քաղաքի մասին :

Աղեքսանդրապոլ գտնուելով ծովէն 1320 մեդր բարձր՝
խառաչունչ ձմեռով քաղաք մըն է Շիրակայ արզաւանդ դաշ-
տին մէջ. ասիկա հին անունով կը կոչուէր Կիււնրի զոր 1830
թուին Պաքեւելչ Ռուս հռչակաւոր զօրավարը գրաւեց Օսմ.
Պետութենէն : Այդ օրերուն էր որ Կարնոյ Կարապետ եպիսկոպոսը
90000 Հայ ժողովուրդ հետն առած՝ գաղթեց այս կողմերը.
առնոյմէ ժողովրդեան բազմութիւն մը բնակութիւն հաստատեց
Աղեքսանդրապոլի մէջ :

Այժմ 30000 բնակչութիւն ունի, որուն միայն 1000ը
Ռուս, Թուրք, Յոյն և Հայ-Հոովմէական են, մնացեալ 29000ը
ամբողջապէս Հայ են, որով քաղաքի վարչութիւնն այս վերջին-
ներուն ձեռքը կը գտնուի : Հայերն ունին Անիի Մայր Եկեղեցիի
ճարտարապետութեամբ կառուցուած հոյակապ եկեղեցիներ և
նորաշէն փառաւոր Քաղաքապետական Պաշտօնատուն մը, ինչ-
պէս և ազգային Գիտական, գրական, արհեստական զանազան
ընկերակցութիւններ : Ժողովուրդը ցարդ Կարնեցոյ բարբառով
կը խօսի, ու չափազանց եկեղեցասէր է. այսպիսի բարեպաշտու-

Թիւն դժուար է գտնել Կովկասի կամ Ռուսաստանի Հայաբնակ քաղաքներուն մէջ: Աղեքսանդրապոլ Թիֆլիսէն հազիւ 10 ժամ և Կարսէն միայն 3 ժամ հեռու է և Օսմ. սահմանադրի չափազանց մօտ ըլլալու համար՝ Ռուս սահմանապահ զօրաց կեդրոնական բանակատեղին է: Ուստի քաղաքին մօտակայ զօրանոցներուն մէջ մշտապէս 20000 զինուոր պատրաստ կը գտնուի ամէն պատահականութեան դէմ: Զօրաց այսքան մեծ բանակատեղ մը ըլլալուն շնորհիւ թէ՛ քաղաքացի և թէ՛ զիւղացի ժողովուրդը մեծապէս կ'օգտուի ասոնց առեւտուրէն: Առանց այս առեւտուրին արդարեւ շատ դժուար պիտի ըլլար ժողովուրդին ապրուստը, քանի որ հացահատիկէն դատուելի հողային բերքեր չունի, և արուեստներու մէջ եւս յետամնաց ըլլալով՝ օրն օրին ապրող ժողովուրդ մըն է:

Այս հակիրճ ծանօթութիւններէն վերջ այժմ դառնանք մեր ուղեւորութեան շարունակութեան:

Վայելիկէ վերջ Աղեքսանդրապոլի հայրենասէր ժողովրդեան սրտեռանդն ընդունելութիւնը և մէկ գիշեր եւս անոնց տաք ասպնջականութիւնը, Յունիս 25ի առտուն կանուխ՝ ճամբայ երանք դէպ ի Անի, երբ ամառնային բոցակէզ արևը դեռ նոր կը բարձրանար յուշիկ՝ Արագած լեռան կողէն:

Ուրախութեան, խայտանքի և յուզման մէջ էին մեր սիրան ու հողին, երբ կը յիշէինք թէ քանի մը ժամէն վերջապէս բախտը պիտի ունենայինք տեսնելու մեր նախահարց չինած ու չէնցուցած Անին, և անյազ հետաքրքրութեամբ զիտելու դեռ կանգուն մնացած այն ամէն աւերակներն ու փլատակները, որոնք կը յիշեցնեն անոնց փառքի հին օրերը ու Անին իբր Բագրատունեանց թագաւորներու հռչակաւոր Ոստան, արքայական, նախարարական և իշխանական հարստութեան ու պերճանքի վայելման վայր մը, ու իբր մեծափարթամ վաճառաշահ մայրաքաղաք իր հարեւան ազգերու նախնան և ընչաքաղցութիւնը կը գրգռէր միշտ:

Վերջապէս կը հասնի մեկնման ցանկալի ժամը. ամէն ինչ կազմ ու պատրաստ ըլլալով՝ յառաջ կը չարժի Հայրապետական պատկառելի թափօրն իր չքախումբով:

Թափօրի առջեւէն կը սուրայ Վեհափառ Ս. Կաթողիկոսի շքեղ լանտոն, չըջապատուած Ռուս սպայի մը առաջնորդութեամբ քսանէ աւելի հեծեալ ոստիկան-զինւորներով: Վեհ. Ս. Կաթողիկոսի և շքախմբի անդամոց կառքերը՝ թուով գրեթէ քսաննէնիւց՝ Ազեքսանդրապոլի հետաքրքիր Հայ ժողովրդեան ստուար բազմութեան աչքերէն կը սուրան և կը հեռանան փոշեթաւալ:

Արդէն ճամբան ենք. Կարս գետն ունենալով մեր ձախակողմը՝ կը յառաջանանք Շիրակայ դաշտի յուռթի արտերու և սէզառատ արօտավայրերու մէջէն. մերթ կ'անցնինք հասկաթուռ արտերէ, մերթ ընդարձակ մարգագետիններէ, շամբուաներէ, յաճախ կը հանդիպինք մայառոտ բլրակներու կամ ցախուտ բացավայրերու: Այսպէս գրեթէ երկու ժամուան սրինթաց վազքէ մը վերջ կը հասնինք վերջապէս Կարուց գետի փայտաշէն կամուրջը: Հոս է պատմական Արզիւնան՝ Խաչատուր Կաթողիկոսի երբեմնի նշանաւոր Կաթողիկոսարանը, որմէ աւերակներ դեռ մնացած կը տեսնենք:

Ս. Հայրապետն այս տեղ Երեւանցի բարի ընտանիքի մը ամարանոցին մէջ, կէս ժամու չափ հիւրապիրուելով՝ հանգիստ առնելէ վերջ, ճամբանիս կը շարունակենք՝ բարձրանալով Շիրակայ դաշտի այն սարաւանդակն որուն ուղղութեան վրայ կ'իյնայ Անին:

Մեր կառքերը սրարշաւ յառաջ կ'երթան. քանի կը մօտենանք Անիի, այնքան անդուստ կը դառնայ մեր հետաքրքրութիւնը, հակառակ այն փոշիի թանձր ամպերուն, որ մեր կառքերու բազմութենէն դուրս կուգան, և հակառակ այն հրակէզ արեւին, որ մեր բաց կառքերու վերեւէն կ'այլէ ու կը տապէ մեզ, մինչ մենք միշտ անտրտունջ՝ մեծ հետաքրքրութեամբ և ուրախութեամբ զեղուն սրտով մը աւելի կ'աճապարենք մեր խօլ վազքին մէջ, ժամ առաջ Անին տեսնելու տենջանքովն ու տանջանքովն առկուռ:

Հեղհեղաւ աւելի որոշ կերպով կը տեսնենք հեռուն դէպ ի հարաւ՝ ալիփառ Մասիսը, հպարտ ու սէզ, որ, ինչպէս Խորենացին կ'ըսէ «որպէս ծառ յերկրէ բուսեալ» սոսկալիթիսար ծառի

մը նման, կամ իբր Աստուածակերտ միակտուր ապառաժէ աշտարակ մը՝ կը տիրէ իր շուրջը և մօտերը գտնուող լեռներու շղթաներուն, որոնք մէյ մէկ գաճաճներ են Մասիսի ահռելի բարձրութեան (5150) բաղդատմամբ: Հայաստանի սրտին վրայ բարձրացող այս հսկայ լեռը Հ^Ե որ անխօս կոթողն է Հայուն դարաւոր փառքին ու տարտին.....:

Հեռուն դէպ ի արեւելք կը տեսնենք Գեղարքունեաց լեռնեքն իրենց ձիւնապսակ կատարներով. կը տեսնենք Մասիսի մօտ Բարրող լեռները, անոնց մօտ և Անիի ետեւը Կողբայ սարերը, ուր են համբաւաւոր աղահանքերը զոր Եզր Կաթողիկոս իբր կաշառք ստացաւ Յոյն կայսրէն Քաղկեդոնի ժողովին համամիտ գտնուելուն համար:

Իսկ մեր առջև կանգնած է Արագած լեռն իր ձիւնապատ չորս գագաթներով և քիչ մը հեռուն Արայի լեռն իր անտառապատ հիւսիսային կողերով. ասոնք են որ հիւսիսէն կը սահմանափակեն Արարատեան ընդարձակածաւալ դաշտն ամբողջապէս:

Հուսկ ուրիմն չորս ու կէս ժամուան սրարչաւ վազքէ մը վերջ, կ'սկսինք իջնել Շիրակայ դաշտի այն զառիթափն ուրկէ կ'երեւին արդէն Անիի աւերակները՝ իբր ցան ու ցիր սև կէտեր: Քանի կը մօտենանք, այնչափ կը մեծնան այդ սև կէտերն և նախ և առաջ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն սրբատաշ քարերէ կառուցուած Անիի արտաքին ամրաշէն պարիսպներն և կիսաբոլոր վիթխարի բուրգերը:

Յորդող զգացումներէ մտրակուած՝ թռչիլ կ'ուզենք վայրկեան առաջ համբուրելու համար Անիի հողն և մեր նախնեաց ձեռակերտ սուրբ նշխարները. փոյթ Հ^Ե թէ անոնք բլրան խաչքարի կտոր մը, կամ հին աւերակի մը անշուք մնացորդը:

Կը համոզինք վերջապէս Անիի պատմական արտաքին հսկայ պարիսպներուն առջև զորոնք 1064ին Ալփասլան ի զուր կը ճգնէր իր ամհնի բաբաններով խորտակիլ:

Ապա՛քէն անկարելի է տեսնել Անիի անցեալ փառաց յիշատակը՝ այս տխուր յուշարձաններն ու չյուզուիլ:

Ստուգիւ Անիի աւերակներն ո՛չ Պա՛պլէքի և ոչ ալ Աթէնքի՞

մերձակայ Ակրոպոլսի աւերակներուն պատկառազգու տպաւորութիւնը կը թողուն այցելուին վրայ և ոչ ալ այս վերջին երկուքին դեռ կանգուն մնացած վիթխարի սիւնաղարդ ու հսկայ կամարներուն և փառայեղ բաւիղներուն վեհատեալ երեւոյթն ունին, սակայն Անին կը խօսի Հայ այցելուին աւելի սրտին, քան աչքին : Զի ասոնք դեռ զրոշմը կը կրեն Արաբացիներու, Սելճուկներու, Պարսիկներու և Յոյներու վանդալական խժգժութեան :

Կարծեա աջէն ու ձախէն արշաւող ընչաքաղց թշնամիներ այնպէս մը կործանել ուզեր են Անին որ անգամ մըն ալ չվերականգնի Բագրատունի թագաւորներու շէն ու չող և փառայեղ այս մեծ ուստանն իր անցեալ չուքով :

Հաղիւ Անիի կամարակապ Աւագ մեծ դրան առջև հասած՝ չրջականերէն և մանաւանդ Աղեքսանդրապոլէն եկած խուռն բազմութեան մէջէն սուաջ անցաւ Բրոֆ . Նիկողոս Մառ իր քառասունէ աւելի զորձաւորներով, ամենքն ալ բա՜ն ու բրիչ յուս՝ փութաց զիմաւորել Ամնայն Հայոց Ս . Հայրապետն և գեղարուեստական ափսէի մը մէջ, ըստ աւանդական սովորութեան, աղ ու հաց մատուցանելէ ետք, յստակ առողջանութեամբ արտասանեց հետեւեալ գրաբար ճառը .

«Վեհափառ Տէր, բարեհաճեաց եւ ընկալ սիրով զորս մատուցանեմ պատկառանք առաջի քո զաղ եւ զնաց տեղոյ այսորիկ : Ի վսեմե եւ քանկագնոյ զկնի գրեաթե ինն դարուց գեղեղութիւն յառաջնոյ Հայրապետական այցելութենեղ վայրիս, յականայս հրաւիրիմ համարձակ խօսիլ ի դիմաց աւերեալ եւ քափուր շինիս :

Բարեաւք եկեացէ՛ կամօքն Աստուծոյ ընտելալ յԱզգէն Հայոց, հաստատեալ ի Կայսերէն համայն Ռուսիոյ օժանելիղ վաղորդայն եւ ի բարիս եղիցի ի մոռացոնս եկելոց յիշատակարանացս քաղցր զալուսդ, որ մխիթարէ եւ յորդորէ եւս խրատէ :

Ահաւասիկ տեղի իմն, յարում յաւեհ անկ իցէ ի միսս ամել ի զգաստութիւն մեծամեծաց աշխարհիս զառակն այն քի աւանդ փառաց անցաւորի . սակայն նիւթեղէն կենացն աստի ընդ միշտ անցելոց՝ յար կան եւ մնան նոցին շինարար հոգւոյն պերն իրեղէն վկայութիւնն, որք ի ձեռն պեղմանց ի լոյս հանեալ եւ

իմաստասիրութեամբ կենդանացուցեալ մշտնջենաւոր համարսութեան ակամբ պատուականօք լցցին զգանձարանն ընդհանուր մարդկային գիտութեան, ուսի եւ զիմացական շեմարանսն զաւակաց Քոյ հոգեւորաց որդւոցն Հայկայ :

Զայսոսիկ ոչ եքե վարդապետեմ, քաւ լիցի, այլ խոսովանիմ եւ վկայեմ : Աս հմտալից իմաստութեանդ չե պիտոյ քարգմանիչ եւ մեկնիչ : Գեղեցկագոյն քան զայլ ոք ի շնչաւորացն վարդապետիցեն զորս վաղվաղակի տեսչիք աչօք, ձեռովդ զհարինսն անշունչս Անւոյ բազմագարդս, բազմագիրս եւ բազմալեզուս :

Եւ արդեամբք Անւոյ նիւթականի մեռելոյ՝ կայ վերին Անի, Անի տեսականն եւ Անի գիտականն :

Եւ զի հանոյ եղել Քեզ փոյք առնել զկանխեալ ընթանալոյ ընդ ԳԺՈՒԱՐԻՆՍ ի հանգուցեալ մայրաքաղաքս Երբեմն, արդ անապատս այսոքիկ զյոյս մեր ամրացուցանեն քե ոչ միայն կեայ Անի գիտականն, այլ եւ կեցցե :

Եւ իրաւամբ արեւ շատ լիցի եւ փառաւորեսցի յուսոյ այսորիկ նորագոյն եւ վեհ պատնառն զորմե ի խորոց սրտի զոհանամ ի Վեհագունեդ . բարի լիցի գալուստդ :

Կեցցե՛ Վեհափառն : »

Ամէն կողմէ հաւաքուած ժողովրդեան հոծ բազմութիւնը կրկնեց եւ երեքնեց Բրոֆ. Մառի վերջին խօսքերն եւ կեցցե՛ Վեհափառը բարձրախօսիչ աղաղակն արձագանգելով Անիի պարխաներուն, աշտարակներուն եւ մօտակայ աւերակներու կամարներուն մէջէն՝ արձագանգեց մինչեւ հեռաւոր քարայրներն ու անտառները Յաղկոցածորի : Եթէ յիշենք թէ ի հօրէ Անգլիացի, ի մօրէ Վրացի եւ կրնը Ռուս գիտնական մըն է այս Հայերէն դրօշար ճառն արտասանողը, շուտով ներողամիտ կ'ըլլանք իր լեզուական ինչ ինչ սխալներուն : Մենք նոյնութեամբ մէջ բերինք հոս Հայագէտ եւ Հայասէր յարգելի գիտնականին ճառը՝ գաղափար մը տալու համար անոր հմտութեան վրայ :

Վեհ. Ս. Հայրապետը յուզեալ սրտով եւ երկայնմտութեամբ այն կիզիչ արեւին տակ ունկնդրելէ վերջ՝ Բրոֆ. Մառի այս ճառին հետեւեալ կերպով պատասխանեց .

«Այո, յարգելի Բրոֆեսոր, այս աւերակներն որ լուռ կանգնած են այստեղ, կը յիշեցնեն Հայ ժողովրդեան իր պանծալի անցեալը, գեղեցիկ օրերը, այն ժամանակները, երբ Հայ կեանքի գայիստը կը պայծառանար . . . : Դուք, յարգարժան Բրոֆեսոր, արժանի եք շնորհակալութեան, որ ներկայ սերունդին համար գիտութեան դուռը կը բանաք եւ ձեր պեղումներով հսկայական ծառայութիւն կը մատուցանեք Հայ Ազգին: Դուք ձեր պեղումներով ի լուր աշխարհի կը յայտնեք մի տարաբախտ ու տարագիր ժողովրդի վսեմ անցեալի իսկական պատկերը: Ես իմ ամբողջ կեանքիս մեջ բաղձալով բաղձացած եի Տեսնել այս բոպէն եւ շատ ուրախ եմ որ այսօր Տեսայ զայն: Առ այս ընդունեցեք իմ շնորհակալութիւնս, Ազնիւ Բրոֆեսոր:»

Յետոյ Ս. Կաթողիկոսն և իր շքախումբն իրենց կառքերով ներս մտան Պարսպի դարբասը՝ Աւագ դռնէն, որուն վրայ կարմիր պատտառի մը վրայ կը կարդացուէր սա՛ վերտառութիւնը «Բարի լինի զալուսդ, Վեհափառ Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.» :

Տօթակէզ արեւու տակ հինգ ժամուան փոշիթաւալ կառքի տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք, իջանք վերջապէս Անիի Մայր եկեղեցւոյ հարաւակողմի արքայական դրան առջև:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսն իր հետեւորդներով մտաւ Մայր եկեղեցի, երբ եպիսկոպոսներու, վարդապետներու, շրջակայ գիւղերէ հաւաքուած քահանաներու դասն և ուխտաւոր ժողովրդեան հոծ բազմութիւնը միաբերան կ'երգէր ներդաշնակութեամբ «Ուրախ լիք, Ս. եկեղեցի» հոգեզմայլ շարականը:

Օհ, չափազանց յուլիչ էր տեսարանն և աննախընթաց:

Ինն երկար դարերէ ետք, առաջին անգամ էր որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս մը Հայրապետական պաշտօնական շքախումբով կ'այցելէր հանդիսաւոր կերպով Անի:

Ստուգիւ Անի իր կործանումէն ի վեր երբեք այսպիսի փառքի օր մը տեսած չէր: Զի Հայրապետական գալստեան առթիւ էր որ բացառաբար Անին ստացած էր իր հին արքայական օրերու եւ ու զեռն ու մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէր պարիսպներէն ներս և վանատան շուրջը:

Անի կրեք տեսած է՛ր այսքան մեծ բազմութիւն իր աւել-
բումէն ի վեր, որովհետեւ չրջակայ քաղաքներէն և գիւղերէն Հայ
ուխտաւորներու գունդազունդ բազմութիւն մը վազած եկած էր
Անի՝ տեսնելու համար իր նախնեաց հոգակաւոր աւերակներն և
իր նորընտիր սիրեցեալ Հայրապետը :

Անիի Մայր եկեղեցին շատ փոքր կուգար խուռներամ բազ-
մութեան : Երբ Մայր տաճարի բարձրաբերձ սիւներն և յաղթա-
պանն կտմարները կը թնդային սրտեռանդ երգուած շարականին
գոռ շեշտերէն, այս պահուն շատեր կ'արտասուէին
յիշելով Բագրատունեաց թագաւորներէ : Աշոտ Ողորմածի,
Գագիկ Ա. ի և յաջորդներու մեծավայելուչ թագաւորական
օծումն այս Մայր տաճարին մէջ ի ներկայութեան Ամենայն Հա-
յոց Հայրապետի, նախարարներու, իշխաններու և խուռներամ
ժողովրդեան : Դժուար է այս ամենքը տեսնել ու չյուզուիլ,
որչափ յիշուի թէ ամէն խաչ քար Հայու արիւնով ու արցուն-
քով ողողուած ու ոռոգուած է, ամէն աւերակ որքան ալ
անշուք ըլլայ և փլիլած, իր փառքի հին պատմութիւնն ունի :

Ապա դուրս ելլելով Մայր եկեղեցիէն՝ Վեհափառ Ս. Հայ-
րապետը գնաց հանգստանալու վանատան մէջ իրեն համար
մասնաւոր կերպով պատրաստուած Բրոֆ. Մառի սենեակին մէջ
որ լաւագոյնն էր միւս սենեակներէն :

Երկու ժամուան հանգիստէ և ճաշելէ վերջ՝ Ս. Հայրապետն
իր չքախումբով դուրս ելաւ շրջագայելու բոլոր աւերակները :
Կ'առաջնորդէր Բրոֆ. Նիկողոս Մառ որ հարկ եղած պատահա-
կան տեղեկութիւններն և բացատրութիւնները կուտար Նորին
Ս. Օծութեան, մինչ ևս ուղեւորական յուշատետրիս մէջ կարեւ-
որներն անմիջապէս կը նոթագրէի : Մեզի կ'ընկերանար նաև
ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան, որ իր կարգին կը փութար
տալ մասնաւոր գիտական բացատրութիւնները :

Գրեթէ 4 ժամուան չափ անձանձրոյթ շրջագայելէ ետք Անիի
զանազան աւերակներուն և Մառեան թանգարանին մէջ, պար-
տասած՝ դարձանք վանատուն ընթրիլու և ննջիլու :

Հակառակ մեր խոնջէնքին՝ անկարելի էր մեզ ննջել. որով-
հետեւ քաղաքացի և գիւղացի ուխտաւոր ժողովուրդը խմբուած

վանատան շուրջը կամ մօտակայ վրաններու մէջ և պարկապզուկով ու սրինգով կեր ու խում սարքած՝ այնպիսի ազմուկ ու ժխոր կը հանէր գիշերային լուսնին ու աղջամուղջին մէջ որ դժուար էր մեզ մտափել իսկ: Եւ ահա մենք հետզհետէ կը յիշէինք մեր պատմական մեծ ուղեւորութեան գլխաւոր դէպքերն ու դէմքերը, սկսեալ Բեդերսպուրիի Յարերու Բեթերոֆի պալատէն մինչև Անիի աւերակները...: Մանաւանդ նոյն օրը մեր տեսած աւերակներու տպաւորութեան տակ, մեր աչքերու առջեւ կը պատկերանային Հայ թագաւորներու, իշխաններու, զօրապետներու դէմքերն ու պատմական անցքերն որոնք շարժանկարի մը նման կուգային կ'անցնէին մեր երեւակայութեան առջեւէն: Կէս գիշերն արդէն քանի մը ժամ անցած է, երբ կը դադրին վերջապէս սրնգի, պարկապզուկի և գեղջկական պարերու աղմկայոյց ժխորն և մեռելութիւնը կը տիրէ Անիի բազմադարեան աւերակներու վրայ: Մինչ մօտերէն և հեռուներէն փոխան երբեմնի Գողթան երգերու... կը լսենք այժմ բուերու ընդհատ ընդհատ վայիւնը...:

Առաւօտ է. արդէն վաղուց արշալոյսը ծագած է և արեւի ոսկի սկաւառակը կը բարձրանայ հեզիկ Արագածի լայնանիւտ կողերէն:

Աճապարանօք կը թողունք մեր խշտակներն և քանի մը ժամուան քունէ բաւական կազդուրուած՝ կը փութանք նախաձաչի: Դարձեալ կ'սկսինք աւերակներու մէջ մեր այցելութիւններուն և հետազօտութիւններուն և նախորդ օրունէ պակաս թողած վաւառակներն ևս աչքէ անցնելէ և Բրոֆ. Մառի ու Թորամանեանի տուած շահեկան ծանօթութիւնները լսելէ ետք կը դառնանք Մայր եկեղեցւոյ առջև, որուն հարաւային արքայական դրան առջև Ս. Կաթողիկոսն իր շքախումբով կը լուսանկարուի, ինչպէս կը տեսնուի պատկերին մէջ:

Բրոֆ. Մառի խնդրանօք Ս. Հայրապետը նաև կը լուսանկարուի թանգարանի մէջ գտնուող Գազիկ Ա. թագաւորի արձանին մօտ, այնպիսի գիրքի մը մէջ որ կարծես թագաւոր և Կաթողիկոս իրարու բան մը հասկցնել կ'ուզեն...:

Աւերորդ կը համարինք մի առ մի յիշել հոս մեր այցելած

բոլոր աւերակներու նկարագրութիւնը, քանի որ մանրամասնօրէն արդէն յիշած ենք Անիի նկարագրական Գ. գլխուն մէջ:

Արդէն կէս օր է. թեթեւ ձաշ մը ընկէ ետք, կը պատրաստուինք Անիէն վերադառնալու գէպի Աղեքսանդրապոլ: Ուխտաւոր ժողովուրդը կը հաւաքուի Ս. Կաթողիկոսի կառքին մօտ. Նորին Ս. Օծովիւնը Հայրապետական օրհնութեամբ կ'օրհնէ ժողովուրդը: Թափորը կ'սկսի շարժիլ, յանկարծ առաջ կ'անցնի Գէորգ անուն Հայ հանրածաօթ աշուղ մը և իր չունդուրով = սազով կ'սկսի նուագել Ս. Հայրապետի աքսորանքին և գործունէութեան նուիրուած տաղ մը: Քանի չունդուրին թեկերը կը թրթռան ոգեւորուած Հայ աշուղին կնտանոցին տակ, այնքան կը յուզուի Ս. Կաթողիկոսը, ինչպէս և կը յուզուինք մենք ամենքս ալ, մանաւանդ երբ աշուղն աւերակներու կողմէն մեզ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ լքած զինք՝ կը հեռանանք թողելով կրկին մոռացութեան և ամայութեան մէջ.....:

Ռուս սպային հրամանին վրայ յառաջ կը շարժին օտարկան-զինուորներն որոնց կը հետեւին Ս. Հայրապետին և չքախմբի բոլոր անդամոց կառքերը խժալուր կեցցէներու մէջ և երբ դուրս կուգանք Պարիսպի արտաքին մեծ դռնէն, վերջին ակնարկ մըն ալ կը ձգենք մեր հետեւ՝ գէպի Անիի բազմադարեան և նուիրական աւերակներն որոնք հետզհետէ կ'անհետին մեր տեսողութեանէն....:

Քառորդ ժամ ետք կը հանդիպինք Հովուաց եկեղեցւոյ փլատակներուն և կ'ուղեւորինք ապա Ղօշաւանք, ուր փոքր ինչ հանգիստ առնելէ և մանրամասնութեամբ այս հնադարեան հուշակաւոր վանքին բոլոր մասերը, սլանաղարդ գաւիթներն ու նախարարական ժողովարանն այցելելէ և զիտելէ վերջ՝ գիւղի քահանային հետ կ'իջնեմ մօտակայ ձորը, ուր է Աշոտ Գ. Ողորմածի գերեզմանը: Այս ալ տեսնելէ և համբուրելէ վերջ՝ կրկին կը նստենք մեր կառքերն ու ճամբայ կ'իյնանք գէպի Արզնիս, ուր կը գտնենք ճոխ չքասեղան մը: Հոս բաւական կը հանգստանանք և կը կազդուրուենք, յետոյ կը շարունակենք մեր ճանապարհը գէպի Աղեքսանդրապոլ, ուր մեզ դիմաւորութեան եկած կը գտնենք հարիւրէ աւելի կառքերով,

ձիերով և հետիտան քաղաքին ժողովրդեան համարեայ մեծ մասը :

Թանձր փոշիի ապականիչ ամպեր կը տազնադեցնեն մեզ . կառք , ձի իրարու կը բաղխին , ոչ ոք իրար կրնայ տեսնել , նոյնիսկ կառքեր կը գլորին և այսպէս թո՛հ ու բո՛հի և ընդհանուր իրարանցումի մէջ — որ անշուշտ ի պատիւ Ս . Հայրապետի կ'ըլլային . . . — վերջապէս կը հասնինք Աղեքսանդրապոլի նորայէն և փառաւոր Առաջնորդարանն ուր հիւրընկալուած էինք մեր առաջին ժամանման ատեն և բաղանիքէ ու հանգիստէ վերջ կը մասնակցինք այն բաղմածախ և մեծախորտիկ հացկերոյթին զոր Աղեքսանդրապոլ քաղաքն ի պատիւ Ս . Կաթողիկոսին սարքած էր :

Արշալոյս է արդէն . մինչ խոր լուծիւն կը տիրէ ամենուրեք , մենք պատրաստութիւն կը տեսնենք մեկնումի : Պատրաստ է երկաթուղւոյ Հայրապետական շքեղ գնացքը . հանգիստեան թափորով կ'ուղեւորինք կայարան . կրկին թո՛հ ու բո՛հ , կրկին իրարանցում և վերջապէս ժողովրդային «կեցցէ՛»ներու ու «երթաս բարեաւ»ի բարձրաթուիչ բացազանչութիւններու մէջ յառաջ կը շարժի երկաթուղւոյ գնացքը . . . դէպ ի Ս . Էջմիածին , մեզի հետ տանելով մեր կեանքին ամբողջ տեւողութեան մէջ անջնջկի մնալու սահմանուած քաղցր և անմոռաց յիշատակներ . . . :

Տ Ա Ղ

Ա Ն Ի Բ Ա Ղ Ա Ք Ի

Անի ֆաղափ նստեր՝ կուլայ,
Չկայ ըսող մի՛ լայ, մի՛ լայ.
Կ'ըսես քիչ է, թող, մնայ լայ,
Ա՛խ, ե՞րբ լսեմ մի՛ լայ, մի՛ լայ:
Շատ ցաւերով կ'այրիմ տապիմ,
Չունիմ մեկ մարդ հաւատարիմ.
Որ խղճալոյս գայ մօտեմայ,
Հիչ չէ ըսէ մի՛ լայ, մի՛ լայ:

Յ Ո Ր Դ Ո Ր Ա Կ

Ա՛խ Հայ տղայ, խղճա՛ ինձի,
Տես քե՛ քո Անին ի՞նչպէս է.
Հերիք էս լամ դու չգրաս,
Չե՞ քո Անին ափսոս է:
Ա՛խ ու վախով օրերս անցաւ,
Լալէն աչքերս կուրացաւ.
Որք մնալն ինձ վիճակեցաւ,
Բախսս բնաւ զիս մոռացաւ:
Կորուցեր եմ քաղաւորներ,
Ժողովեր եմ գլխուս ֆէռ բուեր.
Որք միտս կ'երգեն «Անին անցաւ,
Անին անէր աւերեցաւ»:
Անին եմ շատ մարդաբնակ,
Մնացեր եմ դառն աւերակ.
Իմ լացն, իմ կոծն ու աղաղակ,
Անէր որբերու նմանակ:

Երբեմն էի շատ անմամ,
 Հայոց փաղափն արեւելեան .
 Աւերեր եմ հիմնայասակ ,
 Նստեր կուլամ ես միայնակ :
 Եկար տեսար՝ դարձեր կ'երթաս ,
 Հալով կ'ըսես «բարեաւ մնաս» .
 Ասուած սիրես չմոռանա . . .
 Մասիս սարին երբ մօտենաս . . .
 Ըսես իմ ֆաշ Արարաշին ,
 «Նստեր կուշայ քո խեղճ Անին» .
 Կ'ըսե երբ աւետիփ կը տաս . . .
 Թե «Իմ Անի հերիփ ե լաս :

ՀԱՅ ԱՇՈՒՂ ՄԸ

ԾԱՆՈԹ . — Ժողովրդական հին երգ մըն է զոր հոս տեղի
 դրինք ցոյց տալու համար թէ Հայ ժողովրդին արշին միշտ մօտի
 եղած է Անին եւ միշտ ողբացած՝ անոր կործանումը :

Վ Ե Ր Չ

